

स्य भावो दायाद्यं, किं पुनस्तत्दायस्यादानं तत्संबन्धो वा, इह तु लक्षणयाऽ
दीयमाने दायएव दायाद्यशब्दो वर्त्तते । अथेत्यादि । वक्ष्यमाणोभिप्राय:
तमेवाविष्करोति । यद्येवमिति । शेषलक्षणैवेति । सामान्यलक्षणैवात्र
षष्ठी न प्रतिपदमित्येवशब्दस्यार्थ: । यदि शेषलक्षणैवात्र षष्ठी किमर्थं
पुनस्तत्र विधानमित्याह । तस्यास्त्विति । सप्तमी तावद्विधेया, अप्राप्त-
त्वात् । तत्र यदि सैव विधीयेत ततोसौ विशेषविहितत्वात् षष्ठ्या बाधिका

विज्ञायेत, मैवं विज्ञायीति पुन: सैव शेषलक्षणा षष्ठ्यभ्यनुज्ञायते न त्वपूर्वा विधीयतइत्यर्थ: ।

प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयो: । कार्यसिद्धिं प्रतिबध्नातीति प्रति बन्धी, आवश्यके णिनि: विशेषणसमास इति । ननु च सामानाधिकरण्ये सति स भवति, न चेह तदस्ति, गमनशब्दस्य गतिवाचित्वात् चिरशब्दस्य च कालवाचित्वात् नैष दोष: । चिरकालभाविनिगमनेत्र चिरशब्दो वर्तते । मयूरव्यं-

सकादिर्वैष इति ।गमनमत्र विशेष्यन्तद्विशेषणे तु चिरकृच्छ्रे, अतो विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं मयूरव्यंसकादित्वमेष्टव्यमिति भावः । पूर्वपदस्य प्रतिबन्धिवाचित्वमुपपन्नयति ।गमनं हीत्यादि । कारणवैकल्पाद्धि चिरकालभावि गमनं कृच्छ्रयोगि च कृच्छ्रन्दुःखं तद्योगि च कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते ॥

पदेपदेशे । उच्चारः पुरीषक्रिया ।

निवाते वातत्राणे ।इयक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इत्यपरइति ।

अध्वर्युकषायोर्जातौ । नियतविषया इति । वर्णविशेषनियता इत्यर्थः ।

सदृशप्रतिरूपयोर्जातौ । सदृशग्रहणमनर्थकं तृतीयासमासवचनात्, सदृशशब्देन तृतीयासमास उच्यते पूर्वसदृशसमोनार्थेति, तत्र तृतीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरम्भवतीत्यैव सिद्धमत आह । षष्ठीसमासार्थमिति । तुल्यार्थयोगे षष्ठ्यपि विधीयते तत्र यदा तस्याः षष्ठ्याः समासः क्रियते तदापि यथा स्यादित्येवमर्थं सदृश-

ग्रहणम् । ननु चानभिधानात्षष्ठीसमासो न भविष्यति । त्रैशब्द्यं हि नः
साध्यम् मातुः सदृशो मात्रा सदृशो मातृसदृश इति, एतच्च विनापि षष्ठी-
समासेन सिद्ध्यत्येवात आह । इहेत्यादि । अलुकि सति रूपविशेषस्य विद्य-
मानत्वादवश्यकर्तव्यः षष्ठीसमासस्तदर्थं चेह सदृशग्रहणं कर्तव्यं, यद्येवं तृतीया-
समासे सदृशग्रहणान्न कर्तव्यं षष्ठीसमास एवास्तु, यत्र तर्हि षष्ठ्यर्थो
नास्ति तदर्थन्तत्र सदृशग्रहणं यथा विद्यया सदृशो विद्यासदृश इति, नह्यत्र

द्विगौ प्रमाणे । कर्दमादीनाचे त्यत्र मकरकुक्कुटपारेवतेत्यादेः सूत्रादादिग्रहणमनुवर्तते, अथ द्वितीयकं प्रागीषा दित्यतो द्वितीयग्रहणम् । परमसप्तसममिति । समाहारे द्विगुः पात्रादित्वान्नपुंसकत्वम्, मूलोदाहरणे तु तद्धितार्थे द्विगुरुत्तरपदम् ॥

गन्तव्यपस्यं बाणिजे । वणिगेव वाणिजः प्रज्ञादित्वादण् । सप्तमीसमासा एतइति । सप्तमीति योगविभागात् ,गोवाणिजादयस्तु षष्ठी-

इति यावत् ।

प्रीतौ च । इह तु सुखप्रिययोरित्यैतावत्सूत्रं कृत्वा हिते चेति वक्तव्यम् तत्राद्ये सूत्रे सुखप्रिययोः प्रीत्यव्यभिचारादेव प्रीतौ गम्यमानायां,भविष्यति, तत्राह । सुखप्रिययोरित्यादि । ब्राह्मणशब्दोणन्तः क्षात्रशब्द छत्रादिभ्यो ण इति णप्रत्ययान्तः ।कन्या शब्दः स्वरितान्त इति ।तिल्यशिक्य-मर्त्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्त इति फिषि पाठात् ॥

पत्यावैश्वर्ये । घान्यमन्तस्वरितमिति । अनन्तरपठितेन फिट्सूत्रेण, गवादीनान्तु पूर्वमेव स्वरकथनम् ।

न भूवाक्चिद्दिधिषु । भूवादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुंसकह्रस्वत्वम्, अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्रतिषेधादृत्तिकारेण पूर्वपदानां स्वरो व्याख्यातः तत्रादितस्त्रयः क्विबन्ताः अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूरिति कूप्रत्ययान्ता दिधिषूशब्दो निपातितः ॥

वा भुवनम् । भुवनशब्दो भाषायां बहुलवचनात्साधुः ।

आशंकाबाधनेदीयस्सु संभावने । शकि शंकायां, बाधृ विलोडने, आङ्पूर्वा-भ्यां कर्मणि घञ् अतिशयेनान्तिको नेदीयः अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ अस्तित्वाध्यवसायोऽस्तित्वनिश्चयः गमनाशंकादयो विशेषणसमासाः मयूरव्यंसकादयो वा।

पूर्वं भूतपूर्वे । आढ्यो भूतपूर्व इति । यः पूर्वमाढ्य आसीत्स एवमुच्यते अत्रेत्यादि । परमश्चासौ पूर्वश्चेति । सोऽयं वाक्यार्थः पूज्यमानतालक्षणः

तस्मिन्निह प्रत्युदाहरणे समास इत्यर्थः न त्विति । परमो भूतपूर्व इति । योयं वाक्यार्थः पूर्वं परम आसीदित्येवं रूपः न तस्मिन् तत्र समास इति यावत् किं कारणमित्याह । तथा चेति । चोह्यर्थे ।

सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये । उदाहरणेषु षष्ठी-समासः मद्रादीनां पूर्वमेव स्वर उक्तः ।

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु । विस्पष्ट इति । स्पशबाधनस्पशनयो-

रित्यस्य निष्ठायां वा दान्तेत्यादिना स्पष्टशब्दो निपातित:विशब्देन गति-
समास: ।चित्र चित्रीकरणे चुरादिस्तस्मादेरच्,विशेषेण चित्रं विचित्रं प्रादि-
समास: । चिती संज्ञाने,विगतचितमस्य विचित: अज्जू व्यक्त्यादिषु,तस्य
विपूर्वस्य निष्ठाया गतिस्वर: तत्रेकारस्या यो यण् स उदात्तयण् भवति ।सं-
पन्नशब्दस्थाथादिस्वरेणेति । गतिस्वरस्तु न भवति, किं कारणम्,कर्मणीति
तत्रानुवर्ती,अयं तु कर्तरि क्त: । पटुपण्डितशब्दौ प्रत्ययस्वरेणेति ।अन्तोदात्त

इत्यपेक्षते, यदेकवचनान्त प्रकृतन्तस्य वचनविपरिणामं कृत्वा ऽन्तोदात्ताविति संबन्धः कर्तव्यः पाटयते: फलिपाटिनमिजनीनां गुक्पटिनाकिधश्चे त्युप्रत्ययः पटिश्चादेश इकार उच्चारणार्थः पटुः पडि गतौ, निष्ठा पण्डितः, कुशान् लातीति कुशलः ला आदाने । चपलशब्दश्चित्स्वरेणेति । अन्तोदात्त इत्यपेक्षते। चिदिति वर्तते इति । वृषादिभ्यश्चिदित्यतः । निपुणशब्द इत्यादि । पूर्ववत्संबन्धः । पुण कर्मणि शुभे ॥

अज्यावमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये। उदाहरणेषु मयूरव्यंसकादि-त्वाद्विशेष्यस्य पूर्वनिपात: इष्टेयसुनो: प्रशस्यस्य श्र: ज्य च। युवाल्पयो: कनन्यतरस्याम्। पापिष्ठ इति। विन्मतोर्लुक्।

कुमारश्च।कुमारश्रमणेति। लिंगविशिष्टपरिभाषया कुमारीशब्दस्य समासे पुंवद्भाव:। कुमार क्रीडायामित्यस्मात्पचाद्यच् कुमार:। केचित्पुन-रित्यादि।चकारो ह्यत्र क्रियते,तस्यैव विधे: समुच्चयार्थ:॥

आदि: प्रत्येनसि । प्रतिगत एनसेति । अवादय: कुष्टाद्यर्थे तृतीययेति तत्पुरुष: द्वितीये तु विग्रहे बहुव्रीहि: कथं पुनरन्तरेणोदात्तग्रहणमुदात्तस्वरो लभ्यतइत्याह । उदात्त इत्येतदिति । सामर्थ्यमेवदर्शयति । पूर्वपदेति । प्रकृत्येति हि वर्तते, तत्रैवमभिसंबन्ध: पूर्वत्र कुमारशब्दे प्रकृतिभावेन य:स्वर: स्थापित: सोऽत्रादेर्भवतीति ॥

इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ । कृताण्प्रत्ययलोपा इति ।

कृतोण्प्रत्ययलोपो येषान्ते तथोक्ताः । द्विगाविति किं परमशराव इति । षष्ठीसमासोयं, बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यमेव, इगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यण्गुणयोरुपसंख्यानं पंचारव्यो दशारत्नय: यण्गुणयो: कृतयोरिगन्ते द्विगावित्येष स्वरो न प्राप्नोतीत्यत आह । यण्गुणयोरित्यादि । प्राक् सुबुत्पत्तेः स्वरो भवन्नन्तरंग: यण्गुणौ तु सुबपेक्षत्वाद्बहिरंगौ ।स्थानिवद्भावाद्वेति । न चात्र स्वरविधौ न स्थानिवत्त्वमलोपाजादेशत्वात् ।

कुम्भकलशशब्दाभ्याज्जातिलक्षणो ङीष्, प्राष्ट्रशब्दो प्रस्जेष्ट्रनि वृद्धौ च व्युत्पादित: चक्रशब्द: कृञ: को द्वे च । सप्तमीस्वर इत्यादि ।तत्पुरुषे तुल्यार्थे त्यादिना सप्तम्यन्तस्य य: प्रकृतिभाव: परत्वात्थाथादिस्वरेण बाधित इति, यत्र तु कृत्स्वरेण बाधित इति पाठस्तत्र कृदन्तस्य य: स्वर: थाथादिलक्षणस्तेनेत्यर्थ: ।

परिप्रत्युपापवर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु । परित्रिगर्तमिति ।त्रिगर्त-

न्वर्जयित्वेत्यर्थः । अपपरी वर्जने इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, पंचम्यपाङ्परिभिरिति पंचमी । अपपरिबहिरञ्चवः पंचम्येत्यव्ययीभाव सौवीरादयोपि जनपदविशेषाः प्रतिपूर्वाह्णमिति । लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्य इत्यव्ययीभावः । उपपूर्वाह्णमिति । अव्ययंविभक्ती त्यादिना सामीप्ये, किं पुनः कारणमपपर्योरेव वर्ज्यमानमुदाहृतं नेतरयोस्तत्राह । तत्रेति । अथाहोरात्रावयवा अपि इतरयोरपपर्योः कस्मान्नोदाह्रियन्तेऽत आह । अहोरात्रावयवा अपीति । परिवनमित्यत्रे-

ति ।परिप्रत्युपापे । त्यस्यावकाश: परित्रिगर्तमिति, वनं समासइत्यस्यावकाश: प्रवणमिति, परिवनमित्यत्र वनं समासइत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन, अपवादत्वंचात्र हेतुर्न विप्रतिषेध:, समासस्येत्येव सिद्धे वनस्य पुनर्वचनमेतत्प्रयोजनं येन्यै तदपवादास्तद्बाधनार्थं, सर्वथा व्ययस्वरं, बहुव्रीहिस्वरञ्च बाधते, एवमिदमपि बाधिष्यते ।

राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेन्धकवृष्णिषु । श्वाफल्कचैत्रकरोधकाइति । प्रमादपाठोयमत्र त्रिपदे हि द्वन्द्वे यत्सर्वमपेक्ष्य पूर्वपदन्तस्यैव भवति, ततश्च चैत्रकशब्दस्य

स्करवचनमनुपपन्नं स्यात्, तस्मात् श्वाफल्कचैत्रकाश्चैत्रकरोधका इति पाठः एकस्तु चैत्रकशब्दो लेखकैः पुनरुक्तिशंकया त्यक्तः । शिनिशब्द आद्युदात्त इति। शीङो निन् ह्रस्वश्च बहुलवचनात् ।तदपत्येष्विति । यद्यपि शिनिशब्द इति प्रकृतं तथापि शब्दस्यापत्यास्यासंभवाच्छिनेः क्षत्रियस्यैव यान्यपत्यानि तेष्वित्यर्थः । अभेदेनाभेदोपचारेण ।ननु च राज्ञोपत्ये जातिग्रहणमिति वचनाद् राजन्यशब्दः । क्षत्रियजातिवचनः ततश्च ब्रैप्य भैमायना इत्युक्तं प्रत्युदाहरणं

नोपपद्यते, तेषामपि क्षत्रियत्वादत आह । राजन्यग्रहणमित्यादि । अन्धकवृष्णीनां क्षत्रियत्वाव्यभिचाराद् राजन्यग्रहणमुक्तविशेषपरिग्रहार्थमिति भावः ।

संख्या । एकादशेति । संख्याया अल्पीयस्या इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातः प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसीति । निपातनाद्दीर्घः द्वादशेति । द्व्यष्टनः संख्यायामित्यात्वम् ।

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी । आचार्य उपसर्जनं यस्य स आचार्योपसर्जनः

अन्तेबसतीत्यन्तेवासी, शयवासवासिष्वकालादित्यलुक्, गौणश्चार्यं निर्देशः द्वन्द्वस्य यान्यवयवपदानि तान्याचार्योपसर्जनवचनत्वादन्तेवासिवाचित्वाच्च तथोच्यन्ते तदवयवद्वन्द्वोऽप्यवयवधर्मेण तथोच्यते, पाणिनिशब्दादिञ् न भवतीति पूर्वमेवोक्तं रौढिशब्दादपि न भवति, न द्व्यचः प्राच्यभरतेष्विति निषेधात् । आचार्योपसर्जनग्रहणान्द्वन्द्वविशेषणमिति । न पूर्वपदविशेषणम् । प्रथमा तु सप्तम्यर्थे द्रष्टव्या, किमर्थं पुनर्द्वन्द्वविशेषणं विज्ञायतइत्याह । सकलो द्वन्द्व इति । इह

माभूदिति । पूर्वपदविशेषणे त्वत्रापि स्यात् ।

कार्तकौजपादयश्च । प्रकृतिस्वरपूर्वपदा इति । प्रकृतिशब्दः स्वाभाविके वर्त्तते, प्रकृतिः स्वाभाविकः स्वरो येषान्तानि प्रकृतिस्वराणि, एवं विधानि पूर्वपदानि येष्विति बहुव्रीहिः । कृतस्यापत्यं कुजस्यापत्यमिति । अणन्तावेताविति । ऋषिवाचित्वादाभ्यामण्, उत्तरपदस्य व्युत्पत्तिप्रदर्शनं प्रासंगिकं, पूर्वपदस्यैव तु स्वरसिद्धये प्रदर्शनीयम्, माण्डूकेयशब्दो ढक्च मण्डूकादिति ढगन्तः ।

आवन्त्यश्मका इति। अवन्तिशब्दोन्तोदात्तस्तस्मा`द्वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्, तस्य तद्राजत्वाद्बहुषु लुक्, अवन्तीनां निवासो जनपदश्चातुरर्थिकस्याणो जनपदे लुप्, अश्मकशब्दात्साल्वावयवेत्यादिना इञ्, लुगादि पूर्ववत् । श्यापर्णीति । शार्ङ्रवाद्यञो ङीन् कपिरन्तोदात्त इति । प्रातिपदिकस्वरेण, कमु कान्तौ किच्, पृषोदरादित्वादत उत्वं, कुन्तिशब्दोन्तोदात्तोवन्तिवत्कुन्तय: शोभनं राष्ट्रमस्य सुराष्ट्रस्तस्यापत्यानि बहूनि जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् लुगादि पूर्ववत् चिति

इगुपधलक्षण: क: मुद: पिप्पलमत्तीति पिप्पलाद: कर्मण्यण् वदे: स: वत्स: जीर्यति रतृन्, जरन् तयो: समाहारद्वन्द्व: षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।जरा भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ, मृत्यु: ।

महान् व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ।
महच्छब्दोन्तोदात्त इति । वर्तमाने पृषद्बृहन्महदित्यत्र तथा निपातनात् ।
तस्येत्यादि ।एतच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते, यद्येवं प्रवृद्धग्रहणमनर्थकं

कर्मधारये निष्ठेति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धत्वात् कृद्ग्रहणे गति कारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति प्रवृद्धशब्दस्यापि क्तान्तत्वादत आह । कर्मधारये निष्ठेत्ययमपीति तत्रापि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया क्तान्तेन प्रतिपदोक्तो यः कर्मधारयस्तस्य ग्रहणमित्यर्थः ।

कल्लकश्च वैश्वदेवे । कघल्लातीति कल्लः । आतोनुपसर्गे कः तोर्लि इति परसवर्णः ॥

उष्ट्रः सादिवाम्योः । उष्ट्रशब्दः ष्ट्रन्प्रत्ययान्त इति । उष दाह-इत्येतस्मात् ष्ट्रन् इति वर्तमाने उषिखनिभ्यां किदित्येवं व्युत्पादितत्वात् ॥

गौः सादसादिसारथिषु । गोसाद इति । सदेर्घञ्,ततः षष्ठीसमासः गां सादयतीति चेति । सदेर्ण्यन्तात्कर्मण्यण्, तस्मादेव णिनिः गोसादी, अत्र सादसादिनो कृत्स्वरस्यापवादः,सारथौ तु समासस्वरस्य ।

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिल कद्रूः पण्ड-

कम्बलो दासीभाराणां च । अत्र कुरुगार्हपतेत्येवमादय:पश्य कम्बलपर्यन्ता:सप्त समासा:तत्रादितो द्वावविभक्तिको इतरे प्रथमैकवचनान्ता:सा च प्रथमा सुब्व्यत्ययेन षष्ठ्या:स्थाने द्रष्टव्या: दासी भाराणामिति बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो व्याख्यायते कुर्भश्च,कृयो रुच्च, कुरु: वृजी वर्जने, निदित्यधिकारे इगुपधात्कि: वृजि: फिषि त्विगन्तानां च द्वयचामिति पक्षे ऽन्तोदात्त: । तस्यार्थ: । जनपदशब्दानामिति वर्त्तते, अन्त: पूर्वो वेति च,जनपदवाचिनामिगन्तानां

ह्यचामादिरुदात्तो भवति अन्तो वा, काश्यपश्चेदयःएतेन कुरुशब्दो व्याख्यातः रिकूपूर्वादयःकर्मधारयाःश्रीर्यस्यास्तीति श्रीशब्दो लावण्यवचनः। कपिलकादित्वाल्लत्वमिति।कृपो रो लः इत्यत्रैतद्वक्ष्यते, श्रीर्यस्यास्ति तच्छ्लीलशब्देनोच्यतइति, एतदेवोपपादयति।अश्लीलदृढरूपेति हीति। संस्थानमात्रेण शोभनेति कुब्जत्वादीनामभावात् दृढत्वाच्च संस्थानस्य मात्रशब्दव्यावर्त्यं दर्शयति।निःश्रीकेति।अस्यैवार्थं विस्पष्टीकरोति। लावण्यरहितेति।तितिलिनोपत्यमिति

तिलशब्दान्मत्वर्थीय इनिः पृषोदरादित्वात्तिशब्दस्य द्विर्वचनन्तत्र यदापत्येऽण् तदा नस्तद्धित इति टिलोपो यदा तु छात्रे तदा नान्तस्य टिलोपइत्यादिनोपसंख्यानेन टिलोपः । ये तु तत्र तैतिलिशब्दं पठन्ति तैत्राप्यि तैतिलिनोपत्यमिति विगृह्णन्ति, पृषोदरादित्वेनैव च रूपसिद्धिः पण्यशब्दो ऽवद्यपण्येति यदन्तो । यतोनाव इत्याद्युदात्तः, पण्यकम्बलः संज्ञायामिति । नियतप्रमाणस्य नियतमूल्यस्य कम्बलस्यैषा संज्ञा । समासान्तोदात्तत्वमेवेति । ननु च पण्यशब्दस्य

कृत्यप्रत्ययान्तत्वात्तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यमत आह । प्रतिपदोक्ते हीति । कृत्यतुल्याख्या अजात्ये ति यः कृत्य समासः प्रतिपदोक्त-स्तत्रैव स स्वरः अयन्तु विशेषणं विशेष्येणे ति सामान्यलक्षणविहितः कम्बल-शब्दस्य जातिशब्दत्वात् ।कृत्यतुल्याख्या अजात्ये त्यैतद्धि गुणक्रियावाचिनामनियते पूर्वनिपातप्रसंगे कृत्यान्तस्य पूर्वनिपातार्थन्न तु जातिप्रतिषेधार्थम्, अजात्यैति तु वचनन्न्यायसिद्धार्थानुवाद एवेति स्थितिःचन्द्रे माडो डित्वेति, मिथुनेसिःपूर्ववच्च

सर्वमित्यसिप्रत्ययः प्रकृतः चन्द्रशब्दउपपदे माङ्भानइत्यस्मादसिप्रत्ययो भवति डिच्च, डित्वाट्टिलोपः चन्द्रमिव मीयते चन्द्रमाः चन्द्रमिति रजतममृतंच, चन्द्र इति वा मीयते चन्द्रमाः चन्द्रशब्दस्तु स्फायितंचीत्यादिना रक्प्रत्ययान्तःयस्य तत्पुरुषस्येत्यादिना दासीभारादेराकृतिगणत्वं दर्शयति ।

चतुर्थी तदर्थे । तस्माइदन्तदर्थन्तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तार्थ उच्यते, यदाह । तदभिधेयार्थं यदिति । तस्य चतुर्थ्यन्तस्य यदभिधेयन्तदर्थमित्यर्थः ।रमन्तेस्मिन्स्थ-

ता इति रथ: इनिकुषिनीरमिकशिभ्य:क्थन् अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोप: वल्लीशब्दो गौरादिङीषन्त: तदर्थइति किं, कुबेरबलिरिति, अत्र तादर्थ्यस्य भावाद् गोसुखमिति प्रत्युदाहार्यम्मन्यन्ते । प्रकृतिविकारभावे स्वरोयमिष्यतइति । समासप्रकरणएवैतत्सम्यगुपपादितम् अत्रापि ज्ञापकं वक्ष्यति ।

अर्थे । तदर्थविशेषा एव दारुहिरण्यादयो भवन्तीति । दारुहिरण्यादयो विशेषा एव तदर्था भवन्तीत्यर्थ: । तादर्थ्य हि तद्धेषभावस्स च

विशेषाणामेव भवति न सामान्यस्येति मन्यते । केचित्पुनरित्यादित एव-म्मन्यते नेयं राजाज्ञा विशेषा एव तदर्था इति, तेन सामान्यवाचिन्यप्यर्थशब्दे पूर्वेणैव सिद्धमिति । अश्वघास इति । ननु च तदर्थेन प्रकृतिविकारभावे समास इत्युक्तम्, अश्वघासादयः षष्ठीसमासा इति च, एवं मन्यते, यदात्र प्रकृति-विकारभावे स्वर इति स्थितन्तदाश्वघासादौ चतुर्थीसमासेपि न दोष इति । श्वश्रूश्वशुरमिति । विभाषा सेनेत्यादिना नपुंसकत्वम् ॥

कैच । गोभ्यो रक्षितं दीयत इति संप्रदाने चतुर्थीति । अथ तादर्थ्ये चतुर्थ्यां को दोषः चतुर्थी तदर्थइत्येव स्वरस्य सिद्धत्वात्, नैतदस्योदाहरणमुपपद्यते, कथम्, प्रकृतिविकारभावे स्वर इत्युक्तम्, न चात्र प्रकृतिविकारभावः । सत्यं, समासविधौ तु रक्षितग्रहणस्येदं प्रयोजनं दर्शितम् ।

कर्मधारयेऽनिष्ठा । श्रिञ् सेवायाम्, औणादिके निन्प्रत्यये श्रेणिः मुदि यो गग्गौ, बहुलवचनात्पूडोऽपि गक् पूगः । कृताकृतमिति । केन नञ्वि-

वशिष्टेनानञि ेति समास: अनिष्ठेत्यनुच्यमानेऽचैव स्यात्, अयं हि कसं-शब्दनेन विहितत्वाच्छ्रेण्यादिसमासादपि प्रतिपदोक्त: ।

अहीने द्वितीया । हीनत्त्यक्तम् । अहीनवाचिनि समास इति । पूर्वपदद्वारेण समासस्याहीनवाचित्वम् । द्वितीयानुपसर्गइति वक्तव्यमिति । अहीनग्रहणमपनीय अनुपसर्गग्रहणं कर्तव्यं, व्यापकत्वादित्यर्थ: । इह माभूदिति । इहापि माभूदित्यर्थ: । अनुपसर्गग्रहणे चेह क्रियमाणे प्रवृद्धादिषु खट्वारूढशब्दो

न पाठ्य: आरूढशब्दस्य सोपसर्गत्वात्, एतत्स्वराभावे थाथादिस्वरेणैवान्तोदात्तस्य सिद्धत्वात् ॥

तृतीया कर्मणि । अयमपि थाथादिस्वरापवाद: । अहिरन्तोदात्त इति । आङ्पूर्वाद्धनो डिप्रत्यय: आङश्च ह्रस्व: आहन्ति परान् आहन्यते परैरिति वा अहि: । केचिदिति । ते तत्रोदात्तग्रहणमनुवर्तयन्ति, तथा च अहन्नहिम्, अहिरिव भोगैरिति आद्युदात्तमधीयते ॥

गतिरनन्तरः । अनन्तर इति पुल्लिंगनिर्देशाद्गतिशब्दः किजन्तः निपातनाच्चानुनासिकलोपः । प्रकृतः प्रहूत इति । अत्र समासान्तोदात्त्वम्, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्, कृत्स्वरस्थाथादिस्वरः इत्येतेषु प्राप्तेषु पूर्वपदप्रकृतिभावो विधीयेते । व्यवहितस्य गतेरयं स्वरो न भवतीति । ननु च निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम्, प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च हूतशब्दस्कान्तस्तत्कथं कान्ते परतो विधीयमानो व्यवहितस्य प्रसज्यते, कृद्ग्रहणपरिभाषाया

कान्तेनुप्रवेशादुत्कब्दस्य प्रसंग इति चेत्, यद्येवम्, क्रियमाणेप्यनन्तरग्रहणे स्यात्, उद्धृतशब्द: कान्तस्तस्यानन्तर एव गतिरिति, नैष दोष: । अन्तरग्रहणसामर्थ्यादान्तोरनन्तरो गतिराश्रयिष्यते, नन्वेवमप्यत्र परत्वाद्गतिर्गताविति निघातो भविष्यति, सति च तस्मिन् उदात्तस्वरिताधिकारादेव पूर्वपदप्रकृति-स्वरस्याप्रसंग इति व्यवहितनिवृत्यर्थमनन्तरग्रहणं न कर्तव्यम्, अनन्तरप्राप्त्यर्थन्तु तत्र च यत्रैव एव गतिस्तत्र नार्थोमेन, यत्र त्वनेको गतिस्तत्रासौ न प्राप्नोति,

चासुबन्तत्वान्न द्वयोर्युगपत्समासौ लभ्यतइति क्रमेणासौ विधेय: गतिकारकोपपदा-
नामित्यनेनाप्युत्तरपदस्य प्राक् सुबुत्पत्ते: समास उच्यते न पूर्वपदस्यापि निष्क्रा-
न्तचर्मकारादौ पदकार्यस्यासिद्धिप्रसंगात्अत उच्छब्दस्य पूर्व समास: पश्चादु-
द्गतशब्देनाभिशब्दस्य, ततश्चाभिशब्द एव पूर्वपदं नोच्छब्द इति पूर्वपदस्य गते:
प्रकृतिस्वरो विधीयमानोऽपूर्वपदस्योदो न स्यादत: कदान्तरप्राप्तमपि
थाथादिस्वरं बाधित्वाऽपूर्वपदस्याप्यनन्तरस्य बाक्यभेदेन प्रकृतिभावो यथा

कदान्तरे थाथादिस्वरस्य प्रसंगस्तत्र स एव भविष्यति, अभ्युद्धृतमित्यादौ तु यत्र कदान्तरेऽपि कृत्स्वर एव प्राप्तस्तत्रापि स एव भविष्यतीति, ततश्चापूर्वपदार्थ-मनन्तरग्रहणमपि न कर्त्तव्यं भवति, कथम्, उद्धतशब्दे गतिस्वरे प्रवृत्तौ पश्चादभिश-ब्दस्य समासे कृते गतिर्गताविति निघाते चोदात्तस्वरिताधिकाराड्गतिरित्यस्य पूर्वपदप्रकृतिभावस्याप्रवृत्तौ समासस्वरापवाद: कृत्स्वरो भवन् कृद्ग्रहणपरिभाष-योद्धतशब्दस्य कृदन्तत्वात्तत्स्वर उक्तवदोदात्तत्वमेव भविष्यति, यदि थाथादिसूत्रेण

कारकपूर्वस्य त्विति । अयमभिप्राय: । अन्तरशब्दोयमनन्तरमपेदाय प्रवर्त्तते,
तत्र चानन्तरो गतिरित्युक्ते अनन्तरोपि गतिरेव प्रतीयते सन्निधानात्, ततश्चा·
पूर्वपदार्थमप्यनन्तरग्रहणं गतिद्वयसमवधानएवानन्तरस्य प्रकृतिस्वरत्वं प्रापयतीति
दूरादागत इत्यादौ न दोष इति । अथ वा कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषीत्यत्र
कारकादिति विभज्यते, तत्र च क्तग्रहणमनुवर्त्तते, अन्तोदात्त इति गतिरिति
च कारकात्परं क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवतीत्यर्थ: तत्र दूराद्गत इत्यादौ

कृद्ग्रहणपरिभाषयोद्धृतादे:कृदन्तत्वात्तस्यैव य: स्वर आद्युदात्तत्वं स एव भविष्यति । ननु च विपरीतोऽपि नियम: सम्भाव्येत, कारकात्परं सगतिकमेवेति ततश्च पूर्वाह्णशुष्क इत्यत्र थाथादिस्वरे व्यावर्तिते कृत्स्वरेण शुष्कधृष्टावित्याद्युदात्तत्वं श्रूयेत । नैष दोष: ।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न विपरीतो नियम इति,यदयं दत्तश्रुतयोरेवाशिषीत्याह, नहि विपरीते नियमे कारकात्परयोर्दत्तश्रुतयोरन्यस्य वा क्तान्तस्योत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं प्रसक्तमतो नार्थो ऽ

पूर्वपदार्थेनानन्तरग्रहणेन एवं तर्हि व्यवहितनिवृत्यर्थमेवानन्तरग्रहणम्, ननु चोक्तं परत्वाद्गतिर्गताविति निघाते कृते उदात्तस्वरिताधिकारादेव प्रकृतिभावस्याप्रसंग: इति यत्र तर्हि गतिर्गताविति निघातो नास्ति तत्र प्रसंग: क्व चासौ नास्ति, पादादौ, वक्ष्यति, हि आ पादपरिसमाप्तेरपादादावित्यधिकार इति, तथा च उपप्रेतकुशिताश्चेतयध्वमिति पादादावुपशब्दं गतिपरमपि उदात्तमधीयते, तथाभ्युद्धृतमिति यदाभिशब्द:पादादौ वर्तते तदा निघाताभावादनेन व्यवहित-

स्यापि गते: प्रकृतिभाव: स्यात्, नैतदस्ति । यावता प्रत्ययग्रहणपरिभाषया
हृतशब्द: कान्तो नोद्धृतशब्द: एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि
ग्रहणं भवतीति । ननु कृद्ग्रहणे गतिपूर्वस्य ग्रहणं ज्ञापितं कारकपूर्वस्य तु कथम्,
उच्यते । पूर्वाचार्यैस्तावदेषा परिभाषा व्युत्पादिता इहाप्यनन्तरग्रहणेनैक-
देशद्वारेण कृत्स्न एव परिभाषार्थो ज्ञाप्यते, यदि कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि
ग्रहणं भवति, कथं समुद्धृत इति प्रत्युदाहरणं, यावता उद्धृतशब्द: कान्तस्तस्य

चानन्तर एव सन्निधीयत आह । अनन्तग्रहणसामर्थ्यादिति । इह व्यवहितनिवृ-
त्तिफलेनानन्तरग्रहणेन परिभाषाया ज्ञापनादन्यत्रैतत्फललाभ इति भाव: ।
प्रकृत: कटमिति । आदिकर्मणि क्त: कर्तरि चे ति ष्ठ कर्तरि प्रत्यय: ।

तादौ च निति कृत्यतौ । प्रजल्पाक इति । जल्पभिक्षेति षाकन्,
इह गते: स्वरो विधीयते, क्रियायोगे च गतिसंज्ञा, धातुश्च क्रियावची, धातोश्च
द्वये प्रत्यया: कृतस्तिङश्च, तत्र तिङन्ते पूर्वपदस्यासंभवात्कृदन्तादेव भविष्यति

नार्थः कृद्ग्रहणेन, इदं तर्हि प्रयोजनं यथा तादिग्रहणं कृद्विशेषणं विज्ञायते तकारादौ निति कृतीति, अन्यथा नितीत्यनेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्योपस्थाना त्तस्यैवोत्तरपदस्य तकारादित्वं विशेषणं स्यात्, ततश्चेहैव स्यात्प्रतरिता प्रतरितमिति, इह न स्यात प्रकर्त्ता प्रकर्त्तुं नैतदस्ति प्रयोजनं, क्रियमाणेपि कृद्ग्रहणेऽनिष्टं शक्यं विज्ञातुं तकारादावुत्तरपदे निति कृतीति अक्रियमाणेपि चेष्टं नित्यस्तकारादिस्तदन्तउत्तरपदेति, ततश्च यथोतश्च,

प्रत्ययादित्यत्रासंयोगपूर्वग्रहणोनोकारो विशेष्यते, न प्रत्ययस्तथेहापि नित एव विशेषणं तादिग्रहणं भविष्यतीत्यत्राह । कृद्ग्रहणमुपदेशे ताद्यर्थमिति । अयमभिप्राय: कृद्ग्रहणेन कृत्संज्ञाप्रवृत्तिकालो लक्ष्यस्तेन कृत्संज्ञाप्रवृत्तिकाले यस्तादिस्तत्रेति, किमेवं सति सिद्धं भवति तत्राह । इहापीति । असति कृद्ग्रहणे तादिग्रहणेन स्वरप्रवृत्तिसमये यस्तादिस्तत्रेति विज्ञायेत विज्ञायेत, ततश्च प्रलपितेत्यादौ इडागमे कृते न स्यात्, संप्रत्ययादित्वात् कृद्ग्रहणात्तु भवति तादिग्रहणं

तु शक्यमकर्तुं, यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे ।

तवै चान्तश्च युगपत् । अन्त उदात्तो भवतीति । कथं पुनरन्तरेणोदात्तग्रहणमुदात्तो भवतीत्ययमर्थो लभ्यते, एवं मन्यते प्रकृत्येति वर्तते, तत्रैवमभिसंबन्धः क्रियते, तवैप्रत्ययान्तस्य यः स्वरः प्रकृत्याश्रयः प्राप्तः सोऽन्तस्य भवतीति, स चोदात्त एवेति । युगपदिति पर्यायनिवृत्त्यर्थम् ॥

तु प्रतीच इत्यादिरवकाश: तत्राच इत्यकारलोपाद्यणादेशाभाव: । न च यणा-
देशस्य स्थानिवद्भावोऽस्ति, अपूर्वविधित्वात्, पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरविधानात्,
यत्तर्हि न्यधीचेत्यधे:प्रकृतिभावं शास्ति तज्ज्ञापयति यण्विषयेऽयं स्वरो न
भवतीति यदि स्याद् अध्यडित्यत्राप्यऽनेनैव सिद्धस्यात्, नैतदस्ति ज्ञापकम्, अवीच्
इत्यादौ यत्र यण् नास्ति तदर्थमेतत्स्यात् यत्तर्हि ने:प्रकृतिस्वरं शास्ति, निशब्दस्यैक
त्त्वाद्, नीच इत्यादावुत्तरस्य प्रकृतिस्वरस्य च विशेषो नास्ति, एतदपि न ज्ञापकं

वचनसामर्थ्यादकृतस्वान्तरगे यणादेशे निशब्दस्य स्वरार्थमेतत्स्यात्, यणादेशे कृते स्वरभाजोभावात्, प्रत्यडादिषु तु यणादेश स्वान्तरगंत्वात्प्राप्नोति, तस्मादुयण् विषये प्रतिषेधो वक्तव्य: न वक्तव्य: स्थानिवद्भावात्सिद्धंनतु चोक्तं पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरो न यण: पूर्वस्येति, नैतदस्ति, उक्तमेतत्, पूर्वपदशब्द: पूर्वपदस्योद उदात्ते स्वरिते वा वर्त्तइति ।चौरिति ।चाविति यत्पूर्वपदान्तोदात्त्वं विधीयते तच्चुशब्देन लक्ष्यते, चो: चुस्वरादित्यर्थ: । एष स्वरो भवतीति ।

विप्रतिषेधेनेति भाव: ।चुस्वरस्यावकाशो दधीच:दधीचा यत्र गतिर्नास्ति, अनिगन्तस्वरस्यावकाश: पराङ् परांचौ परांच:पराच इत्यादावुभयप्रसंगे परत्वादनिगन्तस्वर एव भवति, नायं युक्तो विप्रतिषेध:चुस्वर: सतिशिष्ट: कथं चावित्युच्यते यत्रास्यैतद्रूपं भसंज्ञानिमित्ते प्रत्यये ऽलोपे च कृते सम्भवति, एवन्तर्हि नायं विप्रतिषेध उपन्यस्त: किं तर्हि इष्टिरेषा चौरनिगन्तोंचतावप्रत्ययइत्येष स्वर इष्येतइति ।

न्यधी च । अधीच इति ।अत्रापि कृत्स्वरादयमेव स्वर इष्यतइति दर्शयति

ईषदन्यतरस्याम् । ईषद्भेद इत्यादौ तु कृत्स्वर एव भवतीति । परत्वात् अपर आह । ईषत्कृतेति प्रतिपदोक्तस्य समासस्य ग्रहणादुपपदसमासेस्याप्रवृत्ति-रिति ।

हिरण्यपरिमाणं धने । हिरण्यपरिमाणवाचीति । परिमाणविशिष्ट-हिरण्यवाचीत्यर्थः तत्र सुवर्णशब्दः परिमाणे, उपपद्यते । तत्परिच्छिन्ने हिरण्ये च वर्त्तते यथा प्रस्थादिशब्दो दार्वादिनिर्मिते परिमाणे तत्परिमिते च व्रीह्यादौ

वर्त्तते, पंचकृष्णलको माषस्ते सुवर्ण-स्तु षोडश, पलं सुवर्णाश्चत्वार: द्वयो: सुवर्णयो: समाहारो द्विसुवर्णं पात्रादि: । द्विसुवर्णपरिमाणमिति । अत्र सुवर्णशब्द उपले वर्तते । काचनधनमिति । परिमाणग्रहणमकृत्वा हिरण्यमित्युच्यमाने इहापि स्यात्, कांचनशब्दस्य हिरण्यवाचित्वात्, परिमाणवाची त्वेष न भवति ।

कतरकतमौ कर्मधारये । इह त्वित्यादि । कतरकतमौ जातिपरिप्रश्नइति

प्रतिपदसमासस्तस्येह ग्रहणं स कर्म्मधारय एव तस्मान्नेहार्थं कर्मधारयग्रहणमिति भाव: ।

राजा च । राजब्राह्मण इति । राजशब्दो ब्राह्मणे तादृर्म्याद्वर्त्तइति सामानाधिकरण्यात्कर्मधारय:राजशब्द: कनिन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्त: । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थमिति ।उत्तरो विधौ राजशब्दस्यैव यथा स्यात् आर्यशब्दस्य मा भूत् यथासंख्याभावोपि पृथग्योगकरणस्य प्रयोजनं ततु नोक्तमित्येतावत् ॥

षष्ठी प्रत्येनसि । राज्ञः प्रत्येना इति । षष्ठ्या आक्रोशइत्युलुक् ।

क्ते नित्यार्थे । नित्यशब्द आभीक्ष्ण्ये कौटस्थ्ये च वर्त्तते, इह त्वाभीक्ष्ण्ये, कुत एतत्, क्त इत्युच्यते, क्त श्च धातोर्विधीयते, धातुश्च क्रियावचनः क्रियायाः क्षणिकत्वात्कौटस्थ्यं नोपपद्यते, तस्मादाभीक्ष्ण्ये नित्यशब्दः । द्वितीयासमासो यमिति । द्वितीया पुनरत्यन्त संयोगे, अथ वा कर्मणि कालभावाध्वगतव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणामिति । सततइति । भावे क्त इत्यादि । यदा तु कर्मणि

कस्तदा गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तो भवति, समासस्वरस्य द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरो बाधकस्तस्य थाथादिस्वरस्तस्यायमपवादः ।

ग्रामः शिल्पिनि । ग्राम इति स्वरूपग्रहणम् ।

राजा च प्रशंसायाम् । षष्ठीसमासे चेति । प्रशंसेत्यनुषङ्गः । राजयोग्यतया तस्येति । स हि कर्मणि प्रवीणात्वाद्राजानं प्रति योग्यो भवति, राजार्ह इति चोक्ते प्रशंसा गम्यते ॥

आदिरुदात्तः । पूर्वपदमित्यस्येहार्थात्षष्ठ्या विपरिणामः सर्वत्र वात्र प्रकरणे पूर्वपदविषये षष्ठ्यर्थे प्रथमा ।

सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे । हारीत्यावश्यके णिनिः धर्म्यमित्यर्थग्रहणं, हरणप्रतिषेधात्सामर्थ्याद्धारीत्यर्थग्रहणम् । आचारनियतमिति । आचारेण नियतमाचारनियतम् । आचारवशादवश्यकर्तव्यमित्यर्थः । कथं पुनस्ताद्धर्म्यन्तत्राह । धर्मोऽनुवृत्त आचार इति । जनपदे ग्रामे चरणे कुले वाऽनुवृत्तः

परम्परायात इत्यर्थ: । तस्मादनपेतं धर्म्यं, पथ्यर्थेत्यादिना यत् । तेन वा प्राप्य-मिति । नौवयोधर्मेत्यादिना यत् । याज्ञिकाश्वादौ षष्ठीसमास: क्वचिदित्यादि दिना शाणादेर्देयस्याचारनियततां दर्शयति । याज्ञिकादीनामश्वादीति । दातव्यमित्यनुषंग: । क्व चिदयमाचारो व्यवस्थित इति च वर्द्धितको नाम मूले स्थूलोये सूक्ष्म ओदनपिण्ड: स कर्मकराय दीयते, अन्यथा कर्म न कुर्यादिति, न त्वयन्धर्म: बीजावाप:बीजनिषेको गर्भाधानम् । वाडवहरणमिति ॥

क्वचिदयमाचारो व्यवस्थित: वाडवाये बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं योग्यमशनादि दातव्यमिति,हरणशब्द: कर्मसाधन:अत्रास्मिन्स्वरे निवृत्ते कृत्स्वरे प्राप्ते अनो भावकर्मवचनमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं भवति । ननु च परत्वादेतायं स्वरो भविष्यति तत्किं हरणप्रतिषेधेन,तत्राह । परोपीत्यादि अत्र पूर्वपदानां स्वरो नाख्यात: अप्रयोजनत्वात् ।

युक्ते च ।वल्लवादय: शब्दा गवादीनां पालकवचना:मणि ददातीति

मणिद: पृषोदरादि: गा: संवष्टे,समिख्य इति क: गोसंख्य: उपपदसमास: नन्वत्र परत्वात्थाथादिस्वर: प्राप्नोति अस्य तु गोवल्लवादिरवकाश: सत्यं, पूर्वविप्रतिषधस्त्वत्र पठितव्य: चित्स्वराद्वारिस्वर: पितृगव: मातृगव: कृत्स्वराच्च वाडवहार्यम्,युक्स्वरश्च,कृत्स्वरादित्येव,कृतो य:स्वरस्थाथादिसूत्रेण तस्माद्युक्स्वरो भवति पूर्वविप्रतिषधेनेत्यर्थ: । युक: समाहित इति युज समाधावित्यस्यैतद्रूपमित्यर्थ: ॥

विभाषाऽध्यक्ते । अध्यदाशब्दोपि समासे युक्तवाच्येवेति । सूत्रे पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

पापं च शिल्पिनि । पापमिति स्वरूपग्रहणं, शिल्पिनीति चार्थग्रहणं, व्याख्यानात् ।

गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे । गोत्रान्तेवासिनोरर्थग्रहणमितरयोः स्वरूपग्रहणम्, अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमित्यनेन लौकिकमपत्य-

मात्रं गोत्रं गृह्यते । जंघादानमहं ददानीति ।जंघादानं करवाणीत्यर्थः ओदन-
पाकम्पचतीतिवत् यत्र श्राद्धादौ वात्स्यानामेव पादप्रक्षालनं क्रियते तत्रावात्स्यः
सन्वात्स्योऽहमिति ब्रूते तल्लाभाय स जंघावात्स्य इति दिश्यते,वत्सशब्दो
गर्गादिःसुप्सुपेतिसमासः सुष्ठु शृणोतीति सुश्रुत्,तस्यापत्यं सौश्रुतः ।भार्याप्रधान-
तयेति ।शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समास इति दर्शयति ।वशाब्राह्मणेय
इति । वशा वन्ध्या भार्या,सौश्रुतवत्समासःदक्षेण प्रोक्तन्दाक्षं,तदधीते दाक्षः

दाक्षीश्छात्रो वा दाक्षाः चरशब्दो नडादिः चारायणेन प्रोक्तमधीते तस्या वा शिष्यश्चारायणीयः एवं पाणिनीयः ।कुमार्यादिलाभकामा इति । तत्प्रोक्ते ग्रन्थे श्रद्धायामसत्यामपि ये कुमार्यादिलाभकामास्तत्र प्रवर्त्तन्ते तएवं दिश्यन्ते ।पूर्ववत्समासः माणवब्राह्मणयोरपत्यवाचित्वेन प्रसिद्ध्यभावात्पृथग्ग्रहणम् । अपर आह । तस्येदमित्यणन्तयोर्ग्रहणं, निपातनाच्च माणवे णत्वमिति ।भयब्राह्मण इति । यो ब्राह्मण एव सन् राजदण्डादिभयेन

ब्राह्मणाचारं करोति न श्रद्धया स एवं दिश्यते, कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलवचनादकृतापि समास: दासीश्रोत्रियो दासीब्राह्मणवत् ॥

अंगानि मैरेये । अंगमारम्भकं बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थं, सुराव्यतिरिक्तं मद्यं मैरेयम् । तदंगवाचिनीति । मैरयशब्दइति प्रकृतम्, इह तु तच्छब्देन तदर्थ: परामृश्यते । पौष्पासवइति । आसवो मद्यविशेष: यत् पौष्पेण मधुना द्रव्यान्तरेण चारभ्यते तस्य पौष्पमंगं भवति । पुष्पासव इति तु युक्त:

पाठः ।

भक्ताख्यास्तदर्थेषु । बहुवचननिर्देशादेव स्वरूपविधिनिरासे सिद्धे आख्याग्रहणं भक्तविशेषवाचिनां भिक्षादीनां ग्रहणार्थम्, अन्यथा पर्यायाणामन्नादीनामेव ग्रहणं स्यात्, भिक्षाकंसादयः षष्ठीसमासाः येषां प्रकृतिविकारभावे चतुर्थीसमास इति पक्षः अन्येषां चतुर्थीसमासाः ॥

गोविडालसिंहसैन्धवेषूपमाने । उपमानशब्दस्य सह गवादिभिः प्रत्येकं संबन्धादेकवचनम् । उपमानार्थोऽपीति । यो यत्रोदाहरणे उपमानार्थः संभवति

स तत्र योजयितव्यः ।यथा प्रसिद्धं चेति । यस्योदाहरणस्य च यथा लोके प्रसिद्धिः स तथा योजयितव्यः तत्र दिंगात्रं दर्शयति । गवाकृत्येत्यादि । आकृतिः संस्थानं,संनिवेशितं व्यवस्थापितम्,एवमन्यत्रापि यत्किंचत्सादृश्यं योजनीयम् ।

अके जीविकार्थे । जीविकावाचिनीति ।प्रवृत्तिनिमित्तकथनमेतत्, जीविकारूपप्रवृत्तिनिमित्तइत्यर्थः । पर्यवसानभूमिस्तु तद्वान्,तदाह । दन्तलेखना-

दिभिर्येषामिति । रमणीयकर्तेति । अत्रापि नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति समासः, क्रीडायामेव हि तृजन्तं संभवति न पुनर्जीविकायामिति तत्रार्थः ।

प्राचां क्रीडायाम् । प्राचां क्रीडायामिति श्रुतयोरेवान्वयसंभवान्मतेनेत्यध्याहारो न युक्त इति मत्वाह । प्राग्देशवर्तिनां या क्रीडेति ।

अणि नियुक्ते । नियुक्त इति । युजियोगइत्यस्यैतद्रूपमित्याह । नियुक्तोऽधिकृत इति । स च कस्मिंश्चित्कर्तव्ये तत्परो न भवतीति । कार्यान्तरेऽपि

नियोगसंभवात् ।

शिल्पिनि चाकृञः । युक्ते चेत्यैव सिद्धे कृञः प्रतिषेधार्थं वचनम् । तन्तुवाय इति । ह्वावामश्चेत्यण् आतो युक् ।अयस्कार इति । अतः कृकमी-त्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् ।

गौतन्तियवं पाले । तनु विस्तारे क्विप्,तन्तिर्वत्सानां बन्धनरज्जुः ।

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ।उष्ट्रक्रोशीत्यादौ कर्तर्युपमानइति णिनिः ।

उपमानग्रहणमित्यादि । अन्यथा योगविभागेन नियमाश्रयणसामर्थ्याद्विशिष्टविषयो नियम इत्येतावद्गम्यते,न त्विष्टो विषयविभाग इति भाव: । शब्दार्थप्रकृताविति किमिति । सूत्रारम्भ: किमर्थ इत्यर्थ: वृकवञ्चीति । कृत्स्वर एव भवति । प्रकृतिरेवेत्यादि । असति प्रकृतिग्रहणे शब्दार्थात्परो यो णिनिस्तदन्तउत्तरपदइति विज्ञायेत, ततश्च यत्रापि धातूपसर्गसमुदायात् शब्दार्थात्परो णिनिस्तत्रापि स्यात् कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणाण्णिन्य-

न्तमेवोत्तरपदमिति कृत्वा: प्रकृतिग्रहणे तु न भवति, योऽत्र धातुर्नासौ शब्दार्थ: यश्च शब्दार्थो धातूपसर्गसमुदायो न ततो णिनिर्विहित इति, सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणाप्येवकारं नियमाय भवति, नार्थ एवकारेण तत्राह । एवकारकरणमित्यादि । असति हि तस्मिन्विपरीतो नियम: स्यात्, शब्दार्थे प्रकृतौ यदि भवति उपमानएवेति । एवं च प्रकृतिर्नियम्येत नोपमानं तस्मादुपमानावधारणार्थमेवकार: क्रियते, किं पुन: कारणमुपमानावधारणमाश्रीयते ८ त

आह । शब्दार्थप्रकृताविति ।तुशब्दो हेतौ, उपमाननियमे हि शब्दार्थप्रकृतेरनियतत्वात्तत्राप्यविशेषेण सर्वस्याद्युदात्तत्वं लभ्यते,नान्यथा । किं च प्रकृत्यवधारणे स्यानियतत्वादृकवंचीत्यादावाद्युदात्तत्वप्रसंग: ।

युकारोह्यादयश्च ।पूर्वोत्तरपदनियमार्थमिति । यत्र युकादीन्येव पूर्वपदानि आरोह्यादीन्येव चोत्तरपदानि तत्रैव यथा स्यादित्यर्थ: ।आगतमत्स्यादिषु च बहुव्रीहि: कर्मधारयो वा ।एकशितिपादिति । संख्यासुपूर्वस्येति

पादशब्दाकारस्य लोप: संख्यासुपूर्वस्य समासस्य योन्ते पादशब्दस्तस्य लोपो भवतीति तत्रार्थ: ।ननु चेहेण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्य: कनिति कन्नन्त एकशब्द आद्युदात्त: ततश्च बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्येव सिद्धमाद्युदात्तत्वं तत्राह । एक:शिति: पादोस्येति त्रिपदो बहुव्रीहिरिति ।तत: किमित्याह। तत्रेति ।यद्युत्तरपदे परत एकशितिशब्दस्तत्पुरुष: ततोपि किमित्याह । तस्येति । तस्य तत्पुरुषसंज्ञकस्यैकशितिशब्दस्य समासान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । ननु समासस्वरा-

पवादो बहुव्रीहिस्वरस्तत्राह । निमित्तिस्वरबलीयस्त्वादिति । समासस्वरस्येति शेष: निमित्तमुत्तरपदं द्विगोस्त्रिपदो बहुव्रीहिस्तस्य य:स्वरस्तस्मात्समासस्वरस्य बलीयस्त्वादित्यर्थ: । बलीयस्त्वं तु सतिशिष्टत्वात्सतिशिष्टत्वं तु बहुव्रीहौ सति पश्चात्तत्पुरुषे कृते प्राप्नोतीति । एवमपीत्यादि । स्पष्टार्थम् । निमित्तिस्वरबलीयस्त्वस्यापीत्यादि । तथा च समर्थसूत्रे वार्त्तिकम् एकशितिपात्स्वरवचनं तु ज्ञापकं निमित्तिस्वरबलीयस्त्वइति । उभयमन्तरेणाप्यनुपपद्यमानमेकशितिपा

दुग्रहणमुभयमपि ज्ञापयति ।

दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे । कुटीज इति । सप्तम्यां जनेर्डः ।

अन्त्यात्पूर्वं बहूचः । आमलकीज इति । दीर्घोन्तेपि बहूचि परत्वा-
दयमेव स्वरो भवति ।

ग्रामेऽनिवसन्तः । निपूर्वाद्वसेरौणादिकोधिकरणे सच्, निवसन्त्य-
स्मिन्निति निवसन्तः । देवग्रामइति । प्राचीनपरिदिष्ट देशेयं ग्रामशब्दः
यद्यैवं निवसन्तवाची भवति तत्राह । देवस्वामिकइति । ततश्चायं न देवापेक्षया

ग्रामो निवसन्त इति भाव: ।दाक्ष्यादयो निवसन्ति यस्मिन्नित्यादि ।अन्य निवसन्तु तत्र मा वा ऽवसन् ते तावदवात्सुरित्येतावता तेषामिति व्यदिश्यतइत्यर्थ: ।

घोषादिषु च । यान्यत्रेति । घोषकुटादीनि ।अपरे पुनरिति । येषां घोषकुटादिष्वपि शब्देषु तावद्भवति, न निवासनामधेयेषु ।

छात्र्यादय: शालायाम् । यदा शालान्त इत्यादि । विभाका-

सैनासुरेत्यादिना शालान्तस्य तत्पुरुषस्य विभाषा नपुंसकत्वमुक्तं, तत्रास्यावकाशो यो नपुंसकलिंगो न भवति क्षत्रिशाला गोशालेति, तत्पुरुषे शालायामित्यस्यावकाशो यश्छात्र्यादिपूर्वपदो न भवति ब्राह्मणशालं क्षत्रियशालमिति यश्छात्र्यादिपूर्वपदो नपुंसकलिंगश्च तत्रैकदेशविकृतस्यानन्यत्वादयमपि प्राप्नोति, तत्पुरुषे शालायामित्ययं च, तत्र पूर्वविप्रतिषेधादयमेव भवति ।

प्रस्थे ऽवृद्धमकव्यादीनाम् । मालीदीनाचेति वचनादवृद्धमिति पदच्छेद: कव्यादिप्रतिषेधस्तु नामधेयार्थ:स्यात् वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्येति ।

अर्मे चावर्ण द्वयच्त्र्यच् ।वृहदर्ममिति ।स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदित्येतदत्र नाश्रीयते ऽनित्यत्वात् ।महार्ममिति । आत्वे कृते वर्णान्तत्वादस्ति प्राप्ति: । नवार्ममिति ।नवशब्द: प्रत्यग्रवचनो ऽकारान्त:।।

न भूताधिकसंजीवमद्राश्मकज्जलम् । मद्राश्मग्रहणं संघातविगृहीतार्थमिति । मद्रशब्दस्य केवलस्यमद्राश्मशब्दस्य च संघातस्य प्रतिषेधार्थमित्यर्थः । मद्राश्मार्ममिति । अनोश्मायःसरसा जातिसंज्ञयोः रिति समासान्ते सत्यवर्णान्तमेतद्भवति, तदेवं मद्रार्मं मद्राश्मार्ममिति द्वे एवोदाहरणे प्रायेण त्वश्मार्ममिति तृतीयमप्युदाहरणं पठ्यते, तदयुक्तम्, अश्मशब्दस्य नकारान्तत्वात्, न च लोपे कृते ऽवर्णान्तत्वं, स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात्, तथा च वक्ष्यति पंचार्मं

दशार्णमित्यत्रार्णे चावर्ण इयवृत्रयजित्ययं स्वरो न भवतीति । अपर आह ।
भद्राश्मग्रहणं संघातविगृहीतार्थमित्यस्य भाष्ये दर्शनादनार्षो वृत्तौ पाठ इति ।
दिवोदासायेति । दिवश्च दासइति षष्ठ्या अलुक् ।

अन्तः । अत्रापि प्रकरणे पूर्वपदविषया प्रथमा षष्ठ्यर्थे द्रष्टव्या ॥

सर्वं गुणकार्त्स्न्ये । यत्र गुणान्तरस्याभावस्तत्र गुणकार्त्स्न्यं भवति ।
सर्वश्वेत इति । पूर्वकालैकेत्यादिना कर्मधारयः । अत्र शुक्लेन गुणेन सर्वावयवानां

दशार्णमित्यत्रार्णे चावर्णे द्व्यच्त्र्यजित्ययं स्वरो न भवतीति । अपर आह । मद्राश्मग्रहणं संघातविगृहीतार्थमित्यस्य भाष्ये दर्शनादनार्षो वृत्तौ पाठ इति । दिवोदासायेति । दिवश्च दासइति षष्ठ्या अलुक् ।

अन्तः । अत्रापि प्रकरणे पूर्वपदविषया प्रथमा षष्ठ्यर्थे इष्टव्या ॥

सर्वं गुणकार्त्स्न्ये । यत्र गुणान्तरस्याभावस्तत्र गुणकार्त्स्न्यं भवति । सर्वश्वेत इति । पूर्वकालैकेत्यादिना कर्मधारयः । अत्र शुक्लेन गुणेन सर्वावयवानां

व्याप्तिर्गम्यते ।आश्रयव्याप्त्यापरमत्वमिति । यद्यप्यौज्ज्वल्यादिनापि परमत्वं सम्भवति, अत्र त्वेवविधं परमत्वं विवक्षितमित्यर्थः ।सर्वसौवर्णइति ।विकार-विषयमत्र कात्स्न्र्यम् । कात्स्न्र्येति किमिति । गुणवाचिन्युत्तरपदे न सर्वशब्द-स्य कात्स्न्र्यं व्यभिचरतीति प्रश्नः ।सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेत इति ।गुणि-कात्स्न्र्ये सर्वशब्दो न गुणकात्स्न्र्ये, सर्वेषामिति च गुणसम्बन्धे षष्ठी, पटस्य शौक्लयमिति वद् गुणवाचिन एव च प्रत्ययः सर्वेषां पटानां द्रव्यान्तरा-

धारो यः श्वेतगुणास्तदपेक्षया सातिशयः श्वेतो गुण इत्यर्थः । गुणात्तरेणेति गुणाद्यस्तरप्प्रत्ययस्तदन्तेनेत्यर्थः वचनमेवेदन्तेन पूरणगुणेति प्रतिषेधंबाधित्वा समासश्च भवति तरब्लोपश्च ॥

संज्ञायां गिरिनिकाययोः । अञ्जनागिरिरिति । वनगिर्योः संज्ञायामिति दीर्घत्वम् ।

कुमार्यां वयसि । वृद्धकुमारीति । विशेषणसमासः । जरत्कुमारीति ।

जरतीशब्दस्य पूर्वकालैकेत्यनेन, अत्रोभयत्र पुंवत्कर्मधारयेत्यादिना पुंवद्भावः। ननु च कुमारीशब्दः प्रथमे वयसि वर्त्तते,तथा च वयसि प्रथमइति ङीबत्र विहितस्तस्य कथं चरमवयोवाचिभ्यां वृद्धाजरतीशब्दाभ्यां सामानाधिकरण्यमत आह। कुमारीशब्द इत्यादि। कुमार्यां हि द्वयं दृष्टं प्रथमं वयः पुंसा सहासंप्रयोगश्च, तत्र प्रथमार्थप्रहाणेन द्वितीयमर्थमसंप्रयोगमात्रमुपाददानस्य संभवति सामानाधिकरण्यमित्यर्थः। तच्चेति। वृद्धादिशब्दान्तराभिधेयमित्यर्थः। कुमारत्वमेवेति।

यदेतत्कुमारीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं न तद्वयो गृह्यतइत्यर्थः एतच्च वयोग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते, अन्यथा कुमारीशब्दप्रयोगे नियमतः प्रथमवयो गम्यते इत्यनर्थकं तत्स्यात् परमकुमारीत्यत्र कुमारत्वमेव प्रतीयते न वयोन्तरमिति भवति प्रत्युदाहरणम् ॥

उदकेऽकेवले । असन्देहार्थं केवलउदकइत्यवचनाद् अकेवल इति पदच्छेदः मिश्रं द्रव्यान्तरसंयुक्तम् ॥

द्विगौ क्रतौ । गर्गत्रिरात्रादयःषष्ठीसमासाः तिसृणां रात्रीणां समाहार-स्त्रिरात्रः अहः सर्वैत्यादिनाच् समासान्तः ।अतिरात्र इति ।रात्रिमति क्रान्त इति प्रादिसमासः॥

सभायां नपुंसके । गोपालसभादावशाला चेति नपुंसकत्वम् । रमणीय-सभमिति ।अत्राभिधेयवशान्नपुंसकत्वं न प्रतिपदोक्तम् ।

अरिष्ठगौडपूर्वे च । पूर्वग्रहणं किमिति । अरिष्टगौडयोरिति वक्तव्य-

मिति प्रश्नः । इहापि यथा स्यादिति । पूर्वग्रहणे हि सति बहुव्रीहिर्लभ्यते, अरिष्टगौडौ पूर्वौ यस्मिन्समास इति, तेनारिष्टाश्रितपुरं गौडमृत्यपुरमित्यत्रापि पूर्वपदयन्तोदात्तं भवति । असति तु पूर्वग्रहणे श्रितभृत्यशब्दाभ्यां व्यवहितत्वादपूर्वपदत्वादरिष्टगौडयोस्तावन्न स्यात्, समुदाययोश्च सूत्रेनुपात्तत्वात् ।

न हास्तिनफलकमार्देयाः । मार्देयमिति । द्वे लोपो ऽकद्रवा इत्युकारलोप

दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु । चानराटे स्वरूपग्रहणमितरेष्व-

र्थग्रहणम् । पूर्वेषुकामशमीति । दिक्संख्ये संज्ञायामिति समास: । पूर्वपंचाला इति ।समुदाये हि वृत्ता: शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्तइति पंचालैकदेशे पंचालशब्द: तत:पूर्वापरप्रथमेत्यादिना कर्मधारय: ।शब्दग्रहणमित्यादि । दिशि दृष्ट: शब्दो दिक्शब्द इत्युत्तरपदलोपी समास: तेन कालवाचिनोपि ग्रहणात्पूर्वया यातमित्यादावपि भवति ।

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि । आचार्योपसर्जनग्रहणमन्तेवासिनो

विशेषणं, सप्तम्यर्थे प्रथमा ।आचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचिनीति । आचार्य उपसर्जनं यस्य स आचार्योपसर्जन: स चासावन्तेवासी च आचार्योपसर्जनान्तेवासी, तद्वाचिनि । पूर्वपाणिनीया इति । पूर्ववत्समास: पाणिनेश्छात्रा: पाणिनीया:अत्रान्तेवासिन: प्रधानमाचार्यस्तूपसर्जनं,काशकृत्स्निशब्दादितश्चेत्यण् । पूर्वपाणिनीयं शास्त्रमिति ।पाणिनीयं शास्त्रं पूर्वंचिरन्तनमित्यर्थ: ।

उत्तरपदवृत्तौ सर्वं च । वृद्धावित्येतावतैव तद्वदुत्तरपदपरिग्रहे सिद्धे उत्तर-

पदग्रहणात्तदधिकारो लक्ष्यते ॥

बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् । विशेः क्वनि विश्वशब्द आद्युदात्तः । विश्वामित्रइत्यादि । अस्यावकाशः विश्वदेवः विश्वयशाःसंज्ञायां मित्राजिनयोरित्यस्यावकाशः कुलमित्रःकुलाजिनः विश्वामित्रोविश्वाजिन इत्यत्रोभयप्रसंगे संज्ञायां मित्राजिनयोरित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।

उदरपदवृद्धौ सर्वं च । अयमपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवादः वृकशब्दः प्राणिनां च कुपूर्वाणामित्याद्युदात्तः, वृकस्यैवोदरं यस्य वृकोदरः

दाम उदरे यस्य दामोदरः दामशब्दो मनिन्प्रत्ययान्तः हरतेः सर्वधातुभ्य इनि-तीन्, हरिदश्वो यस्य हर्यश्वः यौवनशब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं, लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुरित्याद्युदात्तः । यूनो भावो यौवनमिति । युवाद्यण-न्ततो प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धम् । सुवर्णपुंखेषु-रिति । शोभनो वर्णो येषां ते सुवर्णाः नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं, सुवर्णाः पुंखा येषां ते सुवर्णपुंखाः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तत्वं, पुनरिपुशब्देन बहुव्रीहि

महेष्वरिति । महच्छब्दोन्तोदात्त इति महान्व्रीह्यपराह्णेत्यत्रोक्तं, तस्मात्तत्पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धे सति तस्यान्यार्थआरम्भेऽपवादत्वादनेनैवान्तोदात्त्वं युक्तमित्यस्योपन्यासः ।

दैपे । कुण्डशब्दो नञ्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः, घटशब्दः पचाद्यजन्तः महेष्वदस्योपन्यासः कटुशब्दात्संज्ञायां कन् स्यन्दितशब्दो निष्ठान्तः निहन्यतेनेनेति निघातः ततोन्योऽनिघातः अतोऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं,

चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमत्याक्वाभ्यासस्य,चलाचल: । अनुदर इत्यादि । अस्यावकाश: कुण्डोदर इत्यादि, नञ्सुभ्यामित्यस्यावकाश: अयशा:सुयशा: एवं स्थिते विप्रतिषेध: ॥

नदी बन्धुनि । बन्धुनीति शब्दरूपापेक्षाया नपुंसकनिर्देश:, गर्गवत्स-शब्दाभ्यां गर्गादियञन्ताभ्यां यञश्चेति ङीप्, गार्गीवात्सीशब्दौ ञित्स्वरेणा-द्युदात्तौ,ब्रह्मशब्दो बृहेर्मनिन्प्रत्यये निपातित: ॥

निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् । प्रक्षालितपाद इति । क्षाल शौचकर्मणि चुरादिः धावु गतिशुद्धयोः च्छ्वोः शूडित्यूठ्,एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिः प्रक्षालितप्रधौतशब्दौ गतिस्वरेणाद्युदात्तौ । मुखं स्वांगमित्येतद्भवतीति । विकल्पितमुत्तरपदान्तोदात्तत्वं,तेन स्वांगवाचिनि मुखशब्दे स्वरत्रयं भवति,अनेन पूर्वपदान्तोदात्तत्वं, मुखं स्वांगमित्येतत्,उभाभ्यां मुक्ते पूर्वपदप्रकृतिभावेन गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तत्वं च । न भवेदिति ।।स्वांगवाचीति संबध्यते,यदि

मुखशब्दे: स्वांगवाची न भवतीत्यर्थ: प्रसेवकशब्द: कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्त: पुष्कशब्द: शुष्कधृष्टा वित्याद्युदात्त: ॥

उत्तरपदादि: । उत्तरपदग्रहणमसमस्तं लुप्तषष्ठीकम्, अत्रापि प्रकरण-उत्तरपदनिर्देशे षष्ठ्यर्थे प्रथमा ।

कर्णो वर्णलक्षणात् । दात्राकर्ण: शंकुकर्ण इति । दात्रं कर्णो यस्य, शंकु: कर्णो यस्येति विग्रह: सप्तम्या:पूर्वनिपाते गडवादिभ्य: परवचनमिति

परनिपात: कर्णे लक्षणस्याविष्टेत्यादिना दीर्घत्वं,लक्ष्यते येन तल्लक्षणं, ततश्च स्थूलकर्ण इत्यत्रापि प्राप्नोति,स्थौल्येनापि हि लक्षणीयत्वादत आह । पशूनां विभागज्ञापनार्थमित्यादि । एतच्चसामान्योक्तावपि वर्ण-ग्रहणाल्लभ्यते, अन्यथा वर्णेनापि लक्ष्यमाणत्वात्तदनर्थकं स्यात् । श्वेतपाद इति । श्वितावर्णे पचाद्यच्,कूट दाहे,इगुपधलक्षण: क: शुभ शुम्भ शोभार्थे, अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच्,शोभन: प्रत्युदाहरणे सर्वत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव

भवति । कण्ठकरणादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुंसकह्रस्वत्वम् । सुग्रीव इति । अत्र परत्वान्नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यम्, अस्य तु दशग्रीवादिरवकाशः यदि तु नेष्यते चकारस्यैव बव विधेःसमुच्चयार्थ इति व्याख्यानं कर्तव्यम् । नाडीजंघ इति। नाड्याकारे जंघे यस्य नाडीजंघः ॥

नञो जरमरमित्रमृताः । जरणं जरः, कृदोरप् मरणं मरः, अस्मादेव निपातनादप् । जिमिदा स्नेहने, अस्मात्क्तः मित्रम् ॥

सोर्मनसी अलोमोषसी । मश्च अश्च मनसी ।सुप्रथिमेति । पृथोर्भावः पृथ्वादिभ्य इमनिच्, रऋतो हलादेर्लघोरिति रादेशः । पीयतइति पयः पिबतेरिच्येत्यसुन्, [illegible] अशेर्देवने युट् चेत्यसुन् युडागमः यशः ।स्रुरिभ्यां तुट् स्रोतः ।सुस्रत् सुध्वद् इति । स्रुंसध्वंसुभ्यां क्विप्, वसुस्रंस्वित्यादिना दत्वं,तस्यासिद्धत्वादत्रासन्तत्वम् । राजतक्षशब्दौ कनिन्युवृषीत्यादिना कनिप्रत्ययान्तौ,लुनातेर्मनिन् लोम, उष दाहे मिथुनेऽसिरिति वर्तमाने उषः कित् । अनिनस्मन् ग्रहणानीति

अन् इन् अस् मन् इत्येतानि गृह्यन्ते येषु सूत्रेषु तानि तथोक्तानि, तत्र तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति वचनादनर्थकानामप्यनिन्प्रभृतीनां ग्रहणं भवतीत्युक्तं, भवति, तेन सुप्रथिमा सुम्रत् सुध्वदित्यादिकमप्युदाहरणमुपपद्यतइति भाव: । कपि परत्वादिति । सौमनसीत्यस्यावकाश: सुकर्म्मा सुशर्मा, कपि पूर्वमित्यस्यावकाश:, अयवक: सुयवक इत्येकस्थले विप्रतिषेध: ॥

आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि । कुर्भ्रश्चेति वर्तमाने अर्जिदृशिकम्यमिपशिबाधामृजिपशितुग्धुग्दीर्घहकाराश्च, बाधते येन परानिति बाहु: ॥

वीरवीर्य्यौ च । वीर विक्रान्तौ चुरादि: तत: पचाद्यचि वीर: अचो-यत् वीर्यं, वीरेषु वा साधुरिति प्राग्घितीयो यत ।तत्रेत्यादि । कथं पुनरेत-ज्ज्ञापकमित्याह । तत्र हि सतीति । फिषि तु बिल्वभक्ष्यवीर्याणि छन्द-सीति छन्दस्यन्तस्वरितत्वं भाषायां वाद्युदात्तत्वं शब्दस्य स्थितम् ।

कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे । सुषममित्यादौ सुविनिर्दुर्भ्य: सुपिसूतिसमा इति षत्वं, तस्यासिद्धत्वात्समशब्द एवायम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते

पठ्यन्तइति । तेनाव्ययीभावसंज्ञा । पर्यादिभ्य इत्यादि: । परिप्रत्युपापा इत्यास्यावकाश: यत्र कूलादयो न सन्ति परित्रिगर्तमिति, कूलादीनामाद्युदात्तस्यावकाश: यत्र पर्यादयो न भवन्ति अवकूलमतिकूलमिति, पर्यादिभ्य: परेषु कूलादिषु विप्रतिषेध: ।

कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ । द्विकंस इति ।द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीत इति तद्धितार्थे समास: कंसाट्टिठन्निति टिठन् तस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक् ।

द्विमन्थ इति । आर्हादगोपुच्छेत्यादिना ठक्, शेषं पूर्ववत् । द्विशूर्पमिति । शूर्पादञन्यतरस्याम् । द्विपाय्यमिति । पाय्यसान्नाय्येत्यादिना । परिमाणे निपातितः प्राग्वतेष्ठञ् । द्विकाण्डमिति । द्वे काण्डे प्रमाणमस्य प्रमाणे द्वयसजित्यादिना । मात्रजादयः तेषां प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुक् ।

तत्पुरुषे शालायान्नपुंसके । दृढशालमिति । बहुव्रीहिरयं, तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति, पूर्वपदं च निष्ठान्तत्वादन्तोदात्तं, ननु चात्र लक्षण-

प्रतिपदोक्तपरिभाषयैव भविष्यति, सत्यम् उत्तरार्थं तत्पुरुषग्रहणमवश्यं कर्तव्यं तदिहैव क्रियते, परिभाषाया अनाश्रयणाय॥

कन्था च। शोभनः शमो यस्य तस्यापत्यं सौशमिः आङ् पूर्वात् ह्वयते रातश्चोपसर्ग इति कः चप सान्त्वने, औणादिकः पः बहुलवचनादिडभावः चप्यः।

आदिश्चिहणादीनाम्। चिनोतेः क्विप्, चित् हन्तेः पचाद्यच, हनः चिहणं निपातनात्तलोपो णत्वं च। मल मल्ल धारणे आभ्यां रप्रत्ययः,

निपातनाल्लस्य डत्वं, मडर: मड्डर: विगततुलस्येदं वैतुलं, पटदिति कायति, पटत्क: कै गै रै शब्दे । आतो ऽनुपसर्गे क: । बिडमादत्ते बिडाल: ।ला आदाने । सोपसर्गादप्यस्मादेव निपातनात्क:, तस्यापत्यं बैडालि: तस्यैव कर्णाविस्य बौडालिकर्ण: अपरे तु इकारान्तं पठन्ति, वैडालिकर्णिरिति, कुक्कु रटतीति कुक्कुट: निपातनाद्रशब्दस्य लोप: चिनोते: क्विप्, चित् क्वणतेरच् क्वण: चिता क्वण: चिक्कण: निपातनात्तकारस्य ककार: तकारमेवान्ये पठन्ति, चिह्णादय-

श्चैते गोत्रनामधेयानि स्मर्यन्ते । आदिरिति वर्तमानइति । पूर्व लादिग्रहणमुत्तर-पदाभिसंबद्धमिह पूर्वपदानां चिहणादीनामाद्युदात्तत्वमिष्यते अतस्तदर्थं पुनरा-दिग्रहणं कृतम् ।

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् । पुत्रचेलमिति । चेलवत्तुच्छमित्यर्थः । खेट इति तृणनाम्, तद्वद् दुर्बला उपानत् खेटं कटुकमस्वादुः तथा दध्यपि गतस्वादुकत्वात् कटुकं, काण्डमिति शरनाम, तद्यथा सत्वपीडाकरमेवं भूतमपि॥

चीरमुपमानम् । वस्त्रचीरमिति ।वस्त्रं चीरमिवेति पूर्ववद्व्याघ्रादिसमास:

कूलसूदस्थलकर्षा: संज्ञायाम् । माजीसूदमिति । माजीशब्दो जानपदादिसूत्रेण ङीषन्त: ।

अकर्मधारये राज्यम् । चैलराज्यादिस्वरादिति । आदिशब्देन वग्र्यादिस्वरपरिग्रह: चैलराज्यादिस्वरस्यावकाश: मायाचैलं ब्राह्मणराज्यं तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना विहितस्याव्ययस्वरस्यावकाशो निष्कौशाम्बि:कुचैलं,कुराज्य-

मित्यत्रोभयप्रसंगे पूर्वप्रतिषेधः ।

पुत्रः पुंम्यः । कुनटस्यापत्यं कौनटिः दामकमाहिषकशब्दौ संज्ञायां कन्निति कन्नन्तौ ।

नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः । संयुक्ताः स्त्रीसम्बन्धिनः श्यालादय इति । योगरूढिरेषा तेषां, यथा सम्बन्धिशब्दः । ज्ञातयो मातापितृसम्बन्धेन बान्धवा इति । पितृसम्बन्धिष्वेव तु ज्ञाति शब्दो लोके

प्रसिद्ध: आख्याग्रहणमाचार्यादिभि: प्रत्येकमभिसम्बध्यते । भ्रातुष्पुत्रइति । कस्कादिषु पाठात् षत्वम् ।

चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्या: ।चुरी दाहे अस्माक: चूर्ण दा गतिगन्धनयो: पा रक्षणे, आभ्यां करिशब्दउपपदे आतोनुपसर्गे क: करिवं करिपं, महेरिनण बहुलवचनात् शकेरपि भवति, शाकिनं,शकादिभ्यो ऽटन्, शकटं,तद्वहतीति शकटादण् शांकटं, द्राक् क्षरति द्राक्षा, पृषोदरादि: तुस शब्दे ततो

बहुलवचनात् कः उपधादीर्घत्वं च। कुं दुनोति कुत्सितं वा दुनोतीति क्विप्, अस्मादेव निपातनात्गुभावः पूर्वपदस्य च मुम्, कन्दुं मिमीते कुन्दुमः दलेः कपन् दलपः चमेरसच् चमसः ततो जातिलक्षणो ङीष् चमसी, कनी दीप्तिकान्तिगतिषु, अस्मात् पचाद्यच्, अस्मादेव निपातनाद् द्विर्वचनं, चकनः चक्वन इत्यन्ये पठन्ति, तत्रापि निपातनादेव रूपसिद्धिः चौलस्यापत्यं द्व्यच इत्यण्, चौलः। एते चूर्णादयः। पूर्वाचार्योपचारेणेति। उपचारः प्रयोगः॥

कुण्ड वनम् । कुण्डशब्दो ऽ मैत्यादि । जनविशेषा भिधायी कुण्डशब्दस्तस्य नान्तरेण सादृश्यं ततो ऽन्यत्र वने वृत्ति: सम्भवतीति भाव:, अन्ये तु वनेपि मुख्य एव कुण्डशब्द इत्याहु: । तत्र वनशब्देन विशेषणेन भाजनविशेषवाची निवर्त्यते, समुदायवाची चाऽवनशब्दो न तूदकवाची, आह हि कुण्डाद्युदात्त्वे तत्समुदायग्रहणमिति, तच्छब्देन पूर्वपदार्थ: परामृश्यते, अपर आह । वनसमुदाये इति वक्तव्यम्, न तु वनइति, तेन शरवणसमुदाय: शरकुण्डशब्देनोच्यतइति ॥

प्रकृत्या भगालम् । भगालमित्यर्थग्रहणमित्याह । भगालवाचीति । अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् । भगालादयो मध्योदात्ता इति । लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुरिति वचनात् ।

शितेर्नित्याबह्वज्बहुव्रीहावभसत् । असौष्ठशब्दावित्यादि । अम् रोगे, अमेः सन्, असः उष दाहे, उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्, ओष्ठः दर्शनीयशब्दोऽनीयप्रत्ययान्तो मध्योदात्तः शितिशब्दो वर्णानां तणतिनितान्तानामित्याद्युदात्तः ॥

गतिकारकोपपदात् कृत् । प्रकारक इत्यादौ कुगतिप्रादय इति समास:, इध्मप्रव्रश्चनादौ कर्मणि षष्ठ्या: समास: करणे ल्युट्, इध्मं प्रवृश्च्यते येन सोऽत्र इध्मप्रव्रश्चन: शद्लृ शातने, णिच् शदेरगतौ त: पलाशानि शात्यन्ते येन स दण्ड: पलाशशातन:श्मश्रू कल्पते येन स क्षुरादि:श्मश्रुकल्पन:कृपू सामर्थ्ये ण्यन्त: केवलो वा । ईषत्कर इति । एतदुपपदग्रहणस्य साक्षादुदाहरणं सुदुरोस्तु गतित्वादपि सिद्धं,स्तम्बेरमादौ च कारकत्वात्,उच्चै: कृत्य उच्चै:कारमित्या-

दिकमप्युपपदग्रहणस्यैवोदाहरणम् ।देवदत्तस्येति शेषलक्षणा षष्ठीति । न कर्मलक्षणा,तथा हि सति कारकमेव देवदत्तः स्यात् तृजकाभ्यां कर्तरि चेति समासप्रतिषेधप्रसंगश्च, अथ कृद्ग्रहणं किमर्थं, ण्वि निर्गतः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिरित्यत्र मा भूत्, नैतदस्ति प्रयोजनं यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति, न च कौशाम्बीशब्दं प्रति क्रियायोगःकारकमपि क्रियाया एव सम्भवति,उपपदमपि धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टं प्रत्ययनिमित्तमुच्यते,तदेवं

गत्यादिभिस्त्रिभिरपि क्रियावाच्युत्तरपदमाक्षिप्यते, धातुश्च, क्रियावाची, धातोश्च द्वये प्रत्यया: कृत: तिङश्च, तत्र तिङन्ते, समासाभावात्कृदन्तमेव संभवतीति, अनुव्यचलदित्यत्र तु न गतित्वनिबन्धन: समास: किं तर्हि सुबिति योगविभागनिबन्धन: धातुप्रत्ययसमुदायपरिग्रहार्थं तु, अन्यथा यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनाद्धातुमेव प्रति गतित्वाद्धातावेवोत्तरपदे स्वर: स्यात्, प्रणीरुन्नीरिति, इह न स्यात्, प्रणायक: उन्नायक इति, एतदपि नास्ति प्रयोजनं,

यत्क्रियायुक्ता इति, नैवं विज्ञायते यस्य क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियया युक्तास्तं प्रतीति, एवं विज्ञायमाने त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां धातोरेव क्रिया वाच्येति तमेव प्रति गत्युपसर्गसंज्ञाप्रसंगः, कथं तर्हि विज्ञायते या क्रिया यत्क्रिया तं क्रियालक्षणमर्थं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः केवलायाश्च क्रियाया वाचकमुत्तरपदं नास्तीति क्रियाविशिष्टसाधनवाचिनि प्राणीः प्रकारक इत्यादौ क्रियायां सिद्धताभिधायिनिप्रभवनमित्यादौ च सर्वत्र भविष्यतीति नार्थ एतेन कृद्ग्रहणेनात् आह ।

कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति । य एवं प्रतिपत्तुमसमर्थस्तं प्रति विस्पष्टार्थं क्रियत-इत्यर्थः यदि तर्हि विस्पष्टार्थमपि तावत्कृद्ग्रहणं क्रियते आमन्ते तर्हि न प्राप्नोति प्रपचतितरां प्रपचतितमामिति, ततश्च समासस्वरं बाधित्वाऽव्ययस्वर एव स्यादित्यत आह । प्रपचतितरामित्यादि । अत्र हि प्रशब्दस्य तरबन्तेन समासो नामन्तेन, कथम्, अन्तरंगत्वाद्धातुः पूर्वमुपसर्गेण युज्यते, प्रपचित्यस्यामवस्थायां सुबभावात् समासो न कृत इत्येतावत् ततस्तिङ, तस्यामप्यवस्थायां सुबभावस्त-

समासो न कृत इत्येतावत्, ततस्तिङ्, तस्यामप्यवस्थायां सुबभावस्ततस्तरप्, तद्धितान्तत्वात्सुप् तेन समासः ततश्चाम्प्रत्ययः तत आमुस्वरः सतिशिष्टः कथं पुनस्तरबन्तेन समासः कथं च न स्यात्, गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनमिति वचनात् नात्र कृद्भिरेव समास इति नियम्यते किं ? तर्हि नियम्यते किं तर्हि यदि गत्यादीनां समासो भवति तेनतेन लक्षणेन तदा कृद्भिः प्राक् सुबुत्पत्तेरिति । ननु चैवमपि तरबन्तेन समासो न लभ्यते, किंकारणम्, असुबन्त-

त्वात्, प्रातिपदिकाधिकाराद्धि तत एव किमेत्तिङव्ययघादित्यान् भवति न सुबन्तात्, न च गतिकारकोपपदानामित्येतदस्ति, अकृदन्तत्वात्, अत्राहु: । घकालतनेष्विति ज्ञापकात् सुबन्तादेव सर्वे तद्धिता: ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं तु वृद्धाद्यर्थमेवाधिक्रियते, ततश्चामुत्पत्तये य:सुप् तदन्तेन समास इति । अपर आह । कुगतिप्रादय इत्यत्रातिङिति वक्ष्यमाणस्य । प्रतिकर्षादुत्तरपदमसुबन्तमेव समस्यते ततश्च तरबन्तेन समासो लभ्यतइति । इत्येकइति । अस्य कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थम्,

न चामन्ते दोषप्रसंग इत्येवं के चिद्व्याचक्षते, प्रपचतिदेश्याद्यर्थन्त्वित्यादि । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, आदिशब्देन प्रपचतिकल्पं प्रपचतिदेशीयं प्रपचतिरूपमित्येषां ग्रहणं, प्रपचतिदेश्यादावर्थः प्रयोजनं यस्य तद्यथोक्तम्, एत दुक्तं भवति, न विस्पष्टार्थं कृद्ग्रहणम् अपि तु प्रपचतिदेश्यादौ यत्र सतिशिष्टस्वरान्तरं नास्ति तत्रायं स्वरो मा भूद् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव यथा स्यादित्येवं सप्रयोजनं दृश्यत इति । इदं तु वक्तव्यम् प्रपचतितरामित्यादौ तरबन्तेन समासे

पश्चादाम् भवन् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया पचतितरशब्दस्यैव घान्तत्वात् तत एव स्यात् । तत्र को दोष: सोपसर्गस्य संघातस्यैकपद्याभावादाम्प्रपचतितरां देवदत्तेत्यादौ आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिक इत्येष विधिर्न स्यात्, शेषनिघातश्च प्रशब्दस्य न स्यात् भिन्नपदत्वात् तस्मात्प्रशब्दस्यामन्तेन समासोंगीकर्तव्यो न तरबन्तेन ,तत्र समासत्वात् समुदायस्य प्रातिपदिकत्वे विभक्तावैकपद्यं भवति, स्वरे तु दोषप्रसंगात् कृद्ग्रहणमपि त्यक्तव्यमिति भाष्ये स्थितं, प्रपचति-

देशीयादौ का गतिरिति न विद्मः॥

उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् । वनशब्दो नव्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः पातेर्डतिः पतिः । तनुशब्दोन्तोदात्त इति । केचित्तु तस्याप्याद्युदात्त्वमत्र निपातयन्ति, तथा च तूननपादुच्यते गर्भ आसुर इत्याद्युदात्तमधीयते । नरा अस्मिन्नित्यादि । शसेरकर्तरि च कारके संज्ञायामित्यधिकरणे कर्मणि वा घञ् । अबन्त इति । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि करोरप् । शनः शेष इति । बहुव्रीहि

शुन: पुच्छशेफलांगूलेष्विति । षष्ठ्या अलुक् । उभावाद्युदात्ताविति । श्वन्शब्द: प्रातिपदिकस्वरेण, शेपशब्द:स्वांगशिटामदन्तानामित्यनेन । शिडिति सर्वादीनां संज्ञा, स्वांगवाचिनां शिटामदन्तानांचादिरुदात्तो भवतीत्यर्थ: शडि रुजायां पचाद्यच् शण्ड: ग्रामादित्वादाद्युदात्त: मर्चयते रिण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्य: कन्निति कन्, तितुत्रेत्यादिना इट्प्रतिषेध:, कुत्वं मर्कशब्द आद्युदात्त: । तृष्णाशब्द इति । तृषेर्निष्ठायामस्मादेव निपातनादिडभाव: निष्ठा च

ड्यजनादित्याद्युदात्तत्वं लबि अवस्रंसने, पचाद्यच्, अस्मादेव निपातनाल्लकारस्य बकार:, विश्वानि वयांस्यस्य विश्ववया:मृडो ऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति विच् मरिति, मुजिमृडभ्यां युक्त्युकौ, मृत्यु: ।

देवताद्वन्द्वे च ।उदाहरणेषु देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वपदस्यानङ् । अत्र त्रय उदात्ता इति ।त्रयाणां पदानामादय: ।

नोत्तरपदे नुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु । अग्निशब्दोऽगेर्निर्नलोपश्चे-

त्यादिनान्तोदात्तो निपातित: ।

अन्त: । तत्र समासस्योत्तरपदस्येति । क्वचित् समासस्यान्त उदात्तो भवति क्व चिदुत्तरपदस्येत्यर्थ: । विषयविभागमुत्तरत्र दर्शयिष्यति ।

थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् । आद्युदात्तमुत्तरपदं स्यादिति । यदीदं नोच्येतेति भाव: । दूरादागत इति । अत्र कर्मणि क्त: ग्रामादिरभिधेय:, कृता आङो गतिसमासे ऽगतिरनन्तर इति प्रकृति भावे चागत इत्याद्युदात्तं,

तेन स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेनेति समास: पंचम्या:स्तोकादिभ्य: इत्यलुक् तत्र कारकात्परमागतमित्येतत् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तं स्यात् ।विशुष्क इति शुषेरकर्मकत्वात् कर्तरि क्त: शुष्कधृष्टाविद्युदात्तत्वं, ततो गतिसमास: । आतपशुष्कइति । नायं सिद्धशुष्केति सप्तमीसमास:, सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालादिति, पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्रसंगात्, तस्मात्, कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समास:। प्रदाय: प्रवब प्रजथ इति ।एरच् ।ननु च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणैवात्रान्तोदात्तत्वं

सिद्धमत आह । दायौ निवासइत्यादि । प्लव: प्रसव इत्यादि । ऋदोरप्, प्लवित्रमिति । अर्किंशुब्धूवनसहचर इत्र: । गोवृष इति । वृष मृष सेवने । सुस्तुतमिति सु:पूजायामतिरतिक्रमणे चेति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, स्वती पूजायामिति प्रादिसमास: ।

सूपमानात् क्त: । वृकावलुप्तमित्यादि । लुप् छेदने च्युङ् प्रुङ्, प्लुङ् गतौ नर्द गर्द शब्दे, सर्वत्र कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समास: वृकैरिवावलुप्तमित्यादि-

विग्रहः । उपमानादपीत्यादि । अत्रेतिशब्दस्यानन्तरं प्राप्त इत्यस्यानुषंगः ।

संज्ञायामनाचितादीनाम् । संभूतादयः शब्दा रामायणादीनां संज्ञाः रामायणशब्दो नपुंसकलिंगः प्रायेण तु पुंल्लिंगः पठ्यते उपहूतइति । ह्वेञो निष्ठायां यजादित्वात् संप्रसारणम् । परिजग्ध इति । अदो जग्धिरादेशः । प्राप्त्यर्थाद्भवतेरिति । चुरादावाधृषाद्वेत्यधिकारे भू प्राप्तावात्मनेपदीति पठ्यते किं पुनः कारणं प्रयत्नेन कर्मणि क्त उपपाद्यतेऽत आह । गतिरनन्तर

इत्यत्र हीति । तद्वाधनार्थञ्चेदमिति । प्रकृतोदाहरणाभिप्रायमेतद् न सूत्राभिप्रायम् । धनुष्खातेति । नित्यं समासे ऽनुत्तरपदस्थस्येति षत्वम् । चिञ् चयने ष्ठा गतिनिवृत्तौ, ण्यन्तः केवलश्च ग्रह उपादाने वच परिभाषणे पद गतौ, श्लिष आलिंगने, डुधाञ् धारणपोषणयोः सर्वत्र कर्मणि क्तः एते आचितादयः संहिता ऽगवीतिगणसूत्रं तद् व्याचष्टे । यदा गोरन्यस्येति ॥

(२४५)

प्रवृद्धादीनां च ।वृधु वृद्धौ यु मिश्रणे डुधाञ् धारणे रुह बीजजन्मनि, शसु हिंसायाम् ।खट्वारूढ इति ।खट्वा क्षेप इतिसमासः, नैतदिह पठितव्यमित्यहीने द्वितीयेत्यत्रावोचाम ।कविभिः शस्तः तृतीया कर्मणीत्यस्यापवादः प्रायो वृत्तिप्रदर्शनार्थं इति ॥ प्रायो बाहुल्येन या वृत्तियानादिष्वर्थेषु तस्याः प्रदर्शनार्थं इत्यर्थः ।पुनरुत्स्यूतमिति । सीव्यतेश्छ्वोः शूडनुनासिक इति ऊठ् पुनश्चनसौ छन्दसीति गतिसंज्ञायां समासः॥

कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि । संज्ञायामनाचितादीनामिति विहितमन्तोदात्त्वमनेन नियम्यते, देवा एवं देयासुरित्येवं प्रार्थितैर्देवैर्दत्तो देवदत्तः आशिषि लिङ्लोटाविति वर्तमाने क्तिच् क्तौ च संज्ञायामिति क्तः दौदत्तोः । सम्भूतो रामायण इति । कारकादित्यनुच्यमाने ~~वत्~~ गतिकारकोपपदादिति । त्रितयाधिकाराद्यथैव कारकान्नियमो भवति तथा गतेरपि स्यात् । एवकारकरणं किमिति । सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणाप्येवकारं नियमार्थो भविष्यतीति

प्रश्नः ।कारकावधारणमित्यादि । असति हैवकारे विपरितोऽपि नियमः स्यात् कारकादेव दत्तश्रुतयोरिति, एवं चाकारकाद् दत्तश्रुतयोर्न स्यादिष्यते च तथा कारकस्यानियतत्वाद्देवपालित इत्यादावन्तोदात्तप्रसंगोऽतः कारकावधारणं यथा स्याद्दत्तश्रुतावधारणं मामूदित्येवमर्थं करणमित्यर्थः अय मपि नियम इष्यतइति ।एतच्च तन्त्रेण सूत्रद्वयोच्चारणादेकसूत्रेऽपि आशिष्येवेति भिन्नक्रमत्वादेवकारस्य लभ्यते ॥

इत्थंभूतेन कृतमिति च । सुप्तप्रलपितमित्यादि । कथं, पुनरेतान्युदाहरणानि, यावता कृतमित्युच्यते न च प्रलपितादीनि कृतानि, अभूतप्रादुर्भावेएव हि करोतिर्वर्त्तते, ततश्च सुप्रकृतं सुप्रभाषितं सुप्रोत्पादितमित्यादिकमेवोदाहर्तव्यमत आह । कृतमिति क्रियासामान्येकरोतिर्वर्ततइति । ततश्च यथा क्रियावचनो धातुः क्रियायां क्रियार्थायामित्यादौ विशेषाणामपि ग्रहणं भवति तद्वदत्रापि अभूतप्रादुर्भावो निष्पादनम् ॥

अनौ भावकर्मवचन: पय:पानादीनामुपपदसमास: राजभोजनादौ षष्ठ्या समास: । सर्वेषु प्रत्युदाहरणेष्वित्यादि । एतेन गतिकारकोपपदादित्यस्यायमपवाद इति दर्शयति ॥

मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीता: । रथवर्त्मेति । वृतेरधिकरणे मनिन्, कर्तरि षष्ठ्या समास: । पाणिनिकृतिरिति । कर्मणि क्तिन्, पूर्ववत्समास: । व्याख्यानशब्द: करणसाधन: शयनासनस्थानशब्दा

अधिकरणसाधना:। प्रकृति:प्रहूतिरिति। तादौ च निति कृत्यता विति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति।

सप्तम्या:पुरयम्। उणादीनां त्विति। अत: कृत्भिकसेत्यत्र कमिग्रहणेनैव सिद्धे कंसग्रहणादुणादिषु पाद्धिकव्युत्पत्तिकार्यमिति भाव:। पूङो यत् णुक् ह्रस्वश्च, पुरयम्। ह्रस्वविधानादगुणत्वम्। यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम्॥

ऊनार्थकलहं तृतीयाया: ।उदाहरणेषु पूर्वसदृशेति तृतीयासमास: । अत्र केचि-दित्यादि । नन्वेवमूनशब्दस्यापि स्वरूपग्रहणं प्रसज्येत,ततश्च तदर्थानामन्येषां ग्रहणं न स्यादत आह । ऊनशब्देनैव त्विति । अर्थनिर्देशार्थत्वं तु व्याख्या-नादवसेयम् ।

मिश्रं चानुपसर्गसन्धौ । कथं पुनर्मिश्रशब्दस्य विधीयमान: संमिश्रशब्दस्य प्राप्नोति,कथं वा मिश्रशब्देन समास उच्यमान:सोपसर्गेण लभ्यतेऽत आह ।

इहेत्यादि । प्रत्युदाहरणे संधि दर्शयति ।ब्राह्मणैरिति । एतदेव स्पष्टयति । ऐकार्थ्यमापन्नइति । कथं पुन: संधिशब्दस्यामर्थ इत्याह । सन्धिरिति ।पण-बन्ध:परिभाषणं,यदि मे भावानेवं कुर्यादहमपि ते इदं करिष्यामीत्येवरूप: केचित्पुनरिति ।गृह्यमाणौ विशेषौ व्यावृत्तिर्यस्यां प्रत्यासत्तौ सा तथोक्ता । तत:किमित्याह । तत्रेति । यद्यपि राज्ञोपि ब्राह्मणैस्सह प्रत्यासत्तिरस्ति तथा-पि सत्यामपि तस्यां परस्परमूर्तिविभागस्वरूपभेदो गृह्यतइति प्रत्युदाहरणे-

पपत्तिरित्यर्थः ।उदाहरणेषु नैवमित्याह । उदाहरणेष्विति ।

नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः ।संपादि शोभनम् । काणवेष्टकिकमिति ।संपादिनीति प्राग्वतेष्ठञ् कैदिक इति ।कैदादिभ्यो नित्यमिति आर्हादगोपुच्छेत्यादिना ठक् ।वत्सीय इति । प्राक् क्रीताच्छः । सांतापिकइति ।तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य इति प्राग्वतेष्ठञ्।नञ इति किमिति । प्रतिषेधे प्रायेण नञ एव प्रवृत्तिदर्शनात्प्रश्नः ।विगार्दभरथिकइति

अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति । गार्दभरथिकादन्य इत्यादि । उदाहरणादस्य विशेषं प्रदर्शयितुं गुणप्रतिषेध इति सूत्रावयवं व्याचष्टे । गुण इति । तद्धितार्थः सम्पाद्यादिःतस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तं सम्पादित्वादि, आदिशब्देन तदर्हत्वादेर्ग्रहणं स गुण इत्युच्यते, उक्तं हि ।

संसर्गभेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते ।
गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्रउदाहृतम् ॥

इति कथं तस्य गुणस्य प्रतिषेध उच्यतइत्याह । कणवेष्टकाभ्यां न सम्पादीति । वोढेति । अहार्थे तृन्, ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वम् ।

ययतोश्चातदर्थे । पाशतृणशब्दाभ्यां समूहे पाशादिभ्यो यः दन्तकर्णशब्दाभ्यां भवार्थे दिगादिभ्यो यत्, शरीरावयवाच्चेति यत् । पाद्यमिति । पादार्घाभ्यां चेति यत् अदेयमिति । अहार्थे अचो यत्, ईद्यतीतीत्वं गुणः । निरनुबन्ध-

कैकानुबन्धयोरिति ।एते च परिभाषे वामदेवाड् ड्यड्ड्यावित्यत्र ज्ञापिते ।

अचकावशक्तौ । अविक्षिपइति । वक्ष्यमाणैः कृत्योकेष्णुच्भिः साहचर्यादचकयोःकृतोरिदं ग्रहणान्तेन कृद्ग्रहणपरिभाषया विक्षिपशब्दस्य कान्तत्वम्,दीक्षितपरिव्राजकौ शास्त्रनिषेधान्न पचतो न त्वशक्तत्वात्,तेन तत्र वृतं गम्यते न त्वशक्तिः ।

आक्रोशे च । अपचोयं जाल्म इति । लोभोत्र विवक्षितो न त्वशक्तिः।

संज्ञायाम् । अदेवदत्त इति । यो देवदत्तः सन् तत्कार्यं न करोति स एवमाक्रुश्यते ।

कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च । इयनुबन्धकस्यापि ग्रहणमिति । भवतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः अत्रैव हेतुः । इकारादेर्विधानसामर्थ्यादिति । भवतेरुदात्तत्वात्ततः परस्य खिष्णुच् इटैवेकारादित्वे सिद्धे इकारादेर्विधानमिह सामान्यग्रहणार्थमेवेति भावः । आचारुरित्यादि । चरेर्ञुण चारुः साधेरुण् साधुः

युधा चरति यौधिक: एजे:खश् अंमेजय: ततोन्यो ऽनंगमेजय:वदेरान्य: न कस्मादकस्मात् । वृतु वर्तने ।वृधु वृद्धौ ञित्वरा संभ्रमे ।रुच दीप्तौ ।धृङ् अवस्थाने एते शानजन्ता: गृह्यतं, संज्ञायां कन् ग्रहपतिक: गृहपतिरित्यन्ये पठन्ति ।

बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्या: प्रथमपूरणयो: क्रियागणने: प्रथमेति स्वरूपग्रहणं, पूरणशब्दस्य स्वरितत्वात्तदधिकारविहितानां प्रत्ययानां ग्रहणम्, अनेन प्रथम इति ।अत्र तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । यत्प्रथमा इति । य: प्रथम

एषाभिति बहुव्रीहिः अत्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । इदंप्रधाना इत्यर्थः इति । अनेन प्रधानवचनः प्रथमशब्दो न त्वेकसंख्यावचन इति दर्शयन् गणनाभावमाह। उत्तरपदस्येत्यादि । सर्वत्रेह समासस्येति प्रकृतम्, उत्तरपदादिरित्यितः प्रभृति उत्तरपदस्येति, च तत्र चोत्तरपदं कार्यित्वेनाश्रीयते, तेन यदा कबुत्पद्यते तदा कपि परतो यत्पूर्वं प्रथमेति तदन्तोदात्तं भवति न तुकबन्तं, कप्प्रत्ययो हि समासस्यैवान्तो नोत्तरपदस्य यदा च समासार्थादुत्तरपदादकृतस्व समासे समासान्त इति पदास्तदापि

प्रथमपूरणयोरिति विशिष्टरूपग्रहणात् कपश्च तत्रानन्तर्भावादुपात्तयोरेव स्वर: ननु यदत्रोत्तरपदं कबन्तं न तदुपात्तं यच्चोपात्तं न तदुत्तरपदं, कपा सहोत्तरपदत्वादिति नात्र कप: स्वरप्रसंगो नापि तत: पूर्वपदस्य स्वरेण भवितव्यं तस्मादस्मिन्पदे उत्तरपदग्रहणमुपान्तस्योपलक्षणम्, प्रायेण हि तदुत्तरपदम्, उत्तरपदस्य कार्यित्वा, त्वकोर्थ:, प्रायेणोत्तरपदभूतयो: प्रथमपूरणयो: कार्यित्वादित्यर्थ: ॥ ।

विभाषा छन्दसि । द्विस्तनामित्यन्तोदात्तं, चतुस्तनामित्याद्युदात्तम्।

संज्ञायां मित्राजिनयोः विश्वामित्र इति । मित्रे चर्षाविति दीर्घः परत्वादनेनान्तोदात्तत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते, ततो बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तं भवति ॥

व्यवायिनोऽन्तरम् । उदाहरणे व्यवधानवाचिनोन्तराशब्दात्करोतीति णिचि पचाद्यच् प्रत्युदाहरणे त्वन्यवाच्यन्तरशब्दः ।

मुखं स्वांगम् । दीर्घमुखा शालेति । मुखशब्देनात्र द्वारप्रदेश: शालाया उच्यते ननु च स्वमंगं स्वांगं ततश्च भवितव्यमेवात्राप्यत आह । स्वांगमद्रवादिलक्षणं गृह्यतइति ।

नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्य: । उच्चैर्नीचै:शब्दो स्वरादिष्वन्तोदात्तौ, प्राक्शब्दो निगतोंचताविति त्याद्युदात्त: प्रत्यङित्यत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर: गोमहतोरुक: स्वर: स्थूलशब्द ऋजेन्द्रेत्यादावन्तोदात्तो निपातित:

मुषे: किच्, मुष्टि: कुश्च प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्चेति पृथु: । वदे: स: वत्स: । गोमुष्टिवत्सपूर्वस्येत्यादि । अस्य प्रतिषेधस्यावकाशो यत्र गवाद्युपमानं न भवति गौर्मुखमिव यस्य मुष्टिर्मुखमिव यस्य वत्सो मुखमिव यस्येति, सर्वत्र गवाद्युपमेयन्नोपमानं, विकल्पस्योत्तरस्यावकाश:यत्र गवादिपूर्वपदं न भवति सिंहमुखो व्याघ्रमुख: गवादावुपमानउभयप्रसङ्गे ऽयमेव भवति प्रतिषेध: पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् । हिंसेः पचाद्यच्, पृषोदरादित्वादाद्यन्त-विपर्ययः सिंह, व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः आतश्चोपसर्गइति कः पाघ्राध्माधेट्दृश इति शो न भवति, जिघ्रतेः संज्ञायां प्रतिषेध इति वचनात् ।

जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तो कृतमितप्रतिपन्नाः। ननूदाहरणेषु प्रत्युदाहरणेषु च निष्ठेति निष्ठान्तं पूर्वं प्रयोक्तव्यं स्यादित्यत आह । एतेष्विति ।प्रत्युदाहरणेष्वित्यादि ।तत्र पुत्रशब्दोन्तोदात्तः वसेष्ट्रन,वस्त्रं,

तस्यैव ल्युट् वसनम् । कुण्डशब्दो नव्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः ।
वा जाते । दन्तस्तनशब्दौ स्वांगशिटामदन्ताना मित्याद्युदात्तौ, मास-शब्दः । ग्रामादीनां चे त्याद्युदात्तः संवत्सरशब्दो बहिष्ठवत्सरतिशत्थान्तानामित यन्तोदात्तः अस्यार्थः बहिष्ठवत्सरतिशतुथ इत्येवमन्तानामन्त उदात्तो भवति बहिष्ठः संवत्सरः सप्ततिः अशीतिः त्रिशंत् चत्वारिशत् गूथं, पूथं, सुखदुःखशब्दौ खान्तस्याशमादेरित्यन्तोदात्तौ अस्यार्थः खान्तस्य शब्दस्याशकारमकारादेरन्त

उदात्तौ भवति, नख: उखा, अश्मादेरिति किं, शिखा, मुखं तृपे:स्फापितंचीत्यादिना रक्प्रत्यय: । कृतेश्छ् च कृच्छ्रम । असेर्बहुलवचनाद्रक्, अस्रम अम्बिकादयश्चेति अम्बिकशब्द इकन् प्रत्ययान्तो निपातित:प्रतिगता आपोऽत्र प्रतीपं, कृवापाजिम्य उण्, कारु:कृपे:क्युन् कृपण: सहे:क्तौ सोढ: दश सुखादय: ।

नञ्सुभ्याम् । समासस्यैतदित्यादि । यद्यपि समास उत्तरपदं चेति प्रकृतन्तथाप्यत्र समासस्यैव कार्यित्वमिष्यते, एतच्च कपि पूर्वमिति वचनादवसीयते,

यदि ह्यनेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं स्यात् ततोऽकुमारीक इत्यादावनेनैव सिद्धत्वात्कपि पूर्वमिति न वाच्यं स्यात् ।समासान्तश्च समा सावयवा भवन्तीति समासान्ता इत्यत्रान्तग्रहणमेतदर्थं समासान्ताः समासग्रहणेन यथा गृह्येरन्निति तेनानृच इत्यादौ कृते समासान्ते तस्यैव समासान्तस्योदात्तत्वं भवति । बहूचइति बहोर्नञ्वदित्यतिदेशादिदमत्रोदाहृतम् ।एतच्च समान्ताः समासस्यैवावयवा नोत्तरपदस्येत्याश्रित्योक्तं, न कपीत्यत्र तु पूर्वं समासान्तेषु पश्चात्तदन्तेन समास

इति वक्ष्यति ।

कपि पूर्वम् । पूर्वेण कप एवोदात्तत्वे प्राप्ते ततः पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते, ह्रस्वान्ते न्त्यात्पूर्वमिति वचनादिह दीर्घान्ता एवोदाहृताः। नद्यृतश्चेति कप् ।

ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वम् । ह्रस्वान्तइत्यस्य बहुव्रीहेरन्यपदार्थं उत्तरपदं समासो वेत्याह । ह्रस्वोऽन्तो यस्येत्यादि । अत्र च कपि परत इति पृथग्वचनात्तद्र-हितमुत्तरपदं समासश्च गृह्यते, पूर्वग्रहणमनर्थकं कपि पूर्वमित्यनुवृत्तेरित्यत आह ।

पूर्वमिति वर्तमाने इत्यादि । द्वितीये पूर्वग्रहणे सति प्रवृत्तिभेदो भवति, तत्रैकया प्रवृत्त्या ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते, अपरया तु नियम्यते, ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति न तु कपि पूर्वमिति, तेन किं सिद्धं भवति तत्राह । तेनेति । नास्त्यस्य ज्ञ इत्यज्ञकः शोभनो ज्ञोऽस्य स्येति सुज्ञकः तत्र यद्येष नियमो न स्यात् ततोऽन्त्यात्पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति कपि पूर्वमित्ययमेव स्वरः स्यात्, अस्मिंस्तु नियमे सति न भवति । नञ्सुभ्यामिति कबन्तस्यैव भवति यथा

च कबन्तस्य भवति तथा तत्रैव प्रतिपादितम्, व्यक्तिपदाश्रयणे चैतत्पूर्वग्रहणं कृतम्, जातिपदाश्रयणे तु यथा हलादिः शेष इत्यत्र क्वचिदपि वर्तमानो हलादिरनादेः सर्वत्र निवृत्तिं करोति, ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वमित्यत्रापि ह्रस्वजातेराश्रयणात्सर्वत्र ह्रस्वान्ते तक्रकौण्डिन्यन्यायेन कपि पूर्वमित्यस्याप्रवृत्तिः सिद्ध्यति ।

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि । नञ्इव नञ्वत, अस्मादेव निपातानात्पंचमीसमर्थाद्वति यद्वा सम्बन्धसामान्ये षष्ठी, तया सर्वे द्विमकृयर्थाः संगृह्यन्तइति पंचम्यर्थेपि

तत्र तस्यैवे ति वति: षष्ठ्यन्तादेव, बहूनां भावो भूमा, बहोर्लोपो भू च बहो: उत्तरपदशब्देन तदर्थो गृह्यते स्वरूपेणोत्तरपदस्य बहुत्वासम्भवात् तदाह । उत्तरपदार्थबहुत्वइति । किमर्थं पुनरतिदेश आश्रीयते न, नञ्सुबहुभ्य उत्तरपदभूम्नीत्युच्यते एवमपि ह्युच्यमाने उत्तरपदभूम्नीत्येतत्सम्भवव्यभिाराभ्यां बहोरेव विशेषणं भविष्यति योपि न गुणादयोऽवयवा इति प्रतिषेध: तत्राप्युत्तरपदभूम्नीत्यनुवृत्तेर्बहोरेव भविष्यति न नञ्सुभ्याम्, अगुण: सगुणइति । इदं तर्हि प्रयोजनं प्रकरणान्तरेपि

यो नञाश्रय: स्वरस्तस्याप्यतिदेशो यथा स्यादिति तदर्शयति ।नञोजरमरमित्रमृता इत्युक्तमित्यादि ॥

न गुणादयोवयवा: ।गुण संख्याने चुरादेरदन्तादेरच्, अशे: सर:अक्षर: छन्दो मीयते येन छन्दोमानम्, वचे: सुपूर्वात्क: सूक्तम्, अधीयतेस्मादित्यध्याय: इङश्चेति घञ्-एते गुणादय: ॥

उपसर्गात् स्वांगं ध्रुवमपर्शु ।स्वांगं प्रति क्रियायोगाभावाद् उपसर्गग्रहणं

प्राद्युपलक्षणं सततं यस्येत्यादिना पृष्ठस्य ध्रुवत्वं दर्शयति, तीर्थपृष्ठगूढयूथेति पृष्ठश शब्दो निपातित: उद्बाहु:क्रोशतीति । अत्र क्रोशनसमयएवोद्बाहुत्वं न तवदेत्यध्रुवत्वं स्पर्शः श्वण्शुनौ पृच्, स्पृशेर्धातो: श्वण्शुन् इत्येतौ प्रत्यय भवत: धातोश्च पृ इत्यादेशो बहुलवचनात्ककारस्येत्संज्ञा न भवति, यथाक्रमं वृद्धिगुणौ, पार्श्वं, पर्शुः ।

परेरभितोभाति मण्डलम् । बहुव्रीहिरयमित्यादि । यदा बहुव्रीहिस्तदा परित: कूलमस्तीति विग्रह: प्रादिसमासे तु परिगतं कूलमिति, यदा पुनरव्ययीभाव-

स्तदा परिकूलादिति ।अव्ययीभावपक्षेऽपि हीत्यादि ।अव्ययीभावेऽप्ययमेव स्व स्वर एषितव्यो न समासस्वरेण सिद्धिरित्यर्थः । अभितो भावोऽस्यास्तीत्यभिभितोभावीति ।लौकिके योगे लाघवस्यासार्वत्रिकत्वाद्बहुव्रीहिरेव नाश्रित इत्याह । अभितोभावीति । सुप्यजाताविति णिनिरिति ।यच्चैवं स्वभावमिति अभितोभवनस्वभावम् ।

प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् । प्रकोष्ठादिषु प्रादिसमासो बहुव्रीहिर्वा ॥

निरुदकादीनि च ।एवमित्यादि । यदा प्रादिसमासस्तदा निर्गतमुदकं निर्गतं वोदकादिति विग्रहः । बहुव्रीहौ निर्गतमुदकमस्मादिति, अथाव्ययीभावार्थमप्येषां ग्रहणं कस्मान्न भवति अत आह । अव्ययीभावे त्विति । निष्कालिक इति ।कालकशब्दाज्जानपदादिसूत्रेण ङीष्, ततः स्वार्थे कन्, केण इति ह्रस्वः कालिका, ततःप्रादिसमासः । निष्पेषइति । पिषेर्घञ् ।कुत्सितस्तरीयइति दुःकुत्सायां वर्ततइति दर्शयति ।अपरे निस्तरीकइति ।पठन्तीत्यनुषंगः निष्पूर्वो-

जिनशब्दः स एवोदयपूर्वः । परेरित्यादि । परेरुत्तरे हस्तादयोऽन्तोदात्ता भवन्ति । परिहस्तइत्यादि । हरेरिव केशा यस्य हरिकेशः कपेरिव कपिकेशः ।

अभेर्मुखम् । उपसर्गात्स्वांगं ध्रुवमिति सिद्धइति । सुखं स्वांगमिति न सिद्ध्यति नाव्ययदिक्शब्देति प्रतिषेधात् ।

अपाच्च । अव्ययीभावोप्यत्र प्रयोजतीति कुत इत्याह । तत्रापि हीति । यस्मात्तत्रापि परिप्रत्युपापे इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमुक्तं तस्मात्सोपि प्रयोजयती-

त्यर्थः । योगविभाग उत्तरार्थइति । उत्तरत्रापादित्यस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यादभेमाभूत।

स्फिगपूतवीणाञ्जोध्वकुक्षिसीरनाम नाम च । नामग्रहणं सीरशब्देनैव सम्बद्ध्यते न स्फिगादिभिः, स्फिगपूतकुक्षीणां पृथग्ग्रहणात् । उपसर्गादध्वन इति यदा समासान्तइत्यादि । अत्र कारणमाह । तस्मिन् हि सतीति । ननु चोपसर्गादध्वन इत्यत्र तु विकल्पः श्रुतो नापि प्रकृतः तत्किमुच्यते यदा समासान्तो नास्तीति, अत आह । अनित्यश्चेति । यदि नित्यः समासान्तःस्यादध्वग्रहणमि

मिह न कर्तव्यं स्याद्, अच्प्रत्ययस्य चित्वादेवान्तोदात्तस्य सिद्धत्वात्, कृतं तु ज्ञापयति समासान्तविधिरनित्य इति । स्फिगपूतकुत्तीणामित्यादि । यदा-ह्येतानि स्वांगवाचीनि ध्रुवाणि च भवन्ति बहुव्रीहिश्च समासस्तदोपसर्गात्स्वांग-मित्येव सिद्धम् ।

अधेरुपरिस्थम् । उपरि तिष्ठतीत्युपरिस्थम्, सुपि स्थ । इति कः दन्तस्योपरीत्यादिनोपरिस्थत्वं दर्शयति । अधिकरणमिति । अत्र कृदुत्तरपदप्रकृति-

स्वरेण ककाराकार उदात्त: ।

अनौरप्रधानकनीयसी ।उदाहरणे उत्तरपदार्थस्याप्राधान्यं दर्शयति । पूर्वपदार्थप्रधान:प्रादिसमासोयमिति ।प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणमिति ।अन्यत्र-ाप्रधानग्रहणेनैव सिद्धत्वात् ।अनुगतो ज्येष्ठ इति ।विग्रहविशेषेण प्रधानवाचित्वं ज्येष्ठशब्दस्य दर्शयति ।

पुरुषश्चान्वादिष्ट: ।अन्वाचितो प्रधानशिष्ट: यथा भिक्षामट गां

चानयेति गोरानयनम् । कथितानुकथितो वेति । कस्मिंश्चित्प्राक्कथिते योऽन्यः पश्चात्कथ्यते स कथितानुकथितः अनुगतः पश्चादागतः ।

अतोरकृत्पदे । अकृच्च पदंच अकृत्पदे । अतिकारकवतीति । शोभनः कारकः स्वतीपूजायामि ति प्रादिसमासः । अतेर्धातुलोप इति वक्तव्यमिति । अत्यंकश इत्यादौ वृत्तिविषयेऽतिशब्दोऽतिक्रान्तार्थवृत्तिरिति कुमेरप्रयोग एव धातुलोपः । अतिगार्ग्य इति । यथान्यासे त्वत्रापि प्राप्नोति गार्ग्यशब्दस्याकृदन्तत्वात् ।

अतिकारकइति ।यथा न्यासे त्वत्र न स्यात् कारकशब्दस्य कृदन्तत्वात्,तस्मादव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमकृत्पदे इत्यपवीयातेर्धातुलोप इति वक्तव्यम् ॥

नैरनिधाने ।निधानमप्रकाशता,न निधानमनिधानं,निर्गतं मूलमस्य निर्गतं वा मूलन्निर्मूलम् । निधानार्थं ब्रवीतीति । अप्रकाशतां ब्रवीतीत्यर्थः कथं पुनर्निशब्दस्यायमर्थ इत्याह । प्रादयो हीति ।

प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे ।अंशशब्दः कुश्चेतिवर्तमाने मृगय्वादयश्चेति नि-

पातित: राजकि: कनिन् राजन् उष दाहे ष्ट्रन उष्ट्र: । सिट् स्वुल् सटेक:अजि-रशिशिरेति किरच् अजिरम् ।द्रातेराइपूर्वादातश्चोपसर्ग इत्यङ् अस्मादेव निपात-नादाडो रगागम:क आर्द्रा: शृणोतेर्ल्युट्,श्रवणम् कृतिभिदिलतिभ्य: कित् तिकन् प्रकृत: कृत्तिक: ऋधे: पचाद्यच्,अर्द्ध: । पुर अग्रगमने इगुपधात्क:पुरम्,एते अशनादय:

उपाद् द्व्यजजिनमगौरादय: । गुरी उद्यमने,पचाद्यजन्तात्प्रज्ञाद्यण्, गौरं,तिष्येण युक्त: कालस्यैष्य: लेट् लोट् इति कण्ड्वादिपठिताभ्यां पचाद्यच्,

लेटलोटौ, दिहेर्जिह्वा उणादि:। कृषवर्णइति नक्,टाप् कृष्णा, कन्याशब्दो ऽ घ्न्यादयश्चेति निपातित: । गुध घनत्वे, इगुपधात्क: गुध: कलृपिपदिभ्यां घञ् कल्प: पाक: ।

सौस्वद्योपणे ।उदाहरणे तु स्वती पूजायामिति कर्मप्रवचनीयस्य समास: तेन सुप्रत्यवसिते थाथादिस्वरेण सिद्धिनाशिंक्या, यदि सुशब्दोऽत्र पूजायामेव वर्तते कथं तर्हि दोषो गम्यते इत्याह । वाक्यार्थस्त्विति ।कथमित्याह । असूयया तथा-

भिधानादिति । यः खल्वनर्थमुपस्थिते सुखायमान आस्ते तं प्रकृत्यैवमुक्ते दोषो गम्यते ।

विभाषोत्पुच्छे । सेयमुभयत्र विभाषेति । आद्यप्रवृत्तावव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बाधितत्वात्समासस्यान्तोदात्तत्वमप्राप्तम्, द्वितीयायान्तु थाथादिस्वरेण नित्यं प्राप्तमिति कृत्वा ।

द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ । द्वित्रिभ्यामिति दिग्योगलक्षणा पंचमी, पाद्दन्मूर्द्धस्विति सत्सप्तमी, बहुव्रीहिः कार्यीति, तद्वेत दाह । द्वि त्रि

इत्यैताभ्यामिति ।द्विपादिति ।संख्यासुपूर्वस्ये त्यकारलोप: समासान्त: ।दन्निति वयसि दन्तस्य दतृ ।मूर्द्धन्नित्यादि ।नत्र कृत्समासान्तस्य सम्भवोऽत आह । एतदेवेति । यदि तर्हकृतसमासान्तस्योपादानमेवं सति यदि समासान्त:क्रियते तदा न प्राप्नोति तस्य शब्दान्तरत्वादित्यत आह । यदापीति ।इह हि बहुव्रीहि: कार्यित्वेनोपात्तो न मूर्द्धशब्द: । तदेकदेशत्वाच्चेति ।तस्य बहुव्रीहेरेकदशोऽवयव: । समासान्तस्तद्भावस्तत्त्वम् । तस्मादित्यर्थ: तदेकदेशित्वादिति पाठे स

बहुव्रीहिरेकदेशी अवयवी यस्य स तदेकदेशी, तस्य भावस्तत्त्वम्, तस्मादिति स एवार्थः तदेवं बहुव्रीहेः कार्यित्वात्तदेकदेशात्वाच्च समासान्तस्य यदापि समासान्तः क्रियते तदाप्ययं विधिर्भवत्येव । अपर आह । यदाप्युत्तरपदस्य कार्यित्वं तदापि परत्वादन्तोदात्तत्वे कृते पश्चात्समासान्तःतत्र टिलोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणैव षप्रत्ययस्य सिद्धमुदात्तत्वमिति । कल्याणमूर्द्धेति । पूर्वपदप्रकृतिस्वर ब एवात्र भवति । कल्याणशब्दो लघावन्त इति मध्योदात्तः ॥

सक्थं चाक्रान्तात् । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वांगात्षच् । इति समासान्ते कृते यः सक्थ्यशब्दः सोऽत्र गृह्यते, क्रशब्दो ऽन्तो यस्य स क्रान्तः ततो ऽन्योऽक्रान्तइति । गौरसक्थइति । गौरशब्दः प्रज्ञाद्यणन्तत्वादन्तोदात्तः । शिलषेरच्चोपधायाइति श्लक्ष्णशब्दोन्तोदात्तः । षचश्चित्त्वादिति । एतेन चित्स्वरस्यायमपवादः प्राप्तविभाषेयमिति दर्शयति ॥

पराादिश्छन्दसि बहुलम् । परादिरिति । परशब्देनात्र सक्थशब्द एव

गृह्यतइति । तस्यैव पूर्वसूत्रे सन्निहितत्वात् यद्येवं परग्रहणमनर्थकं प्रकृतो हि सक्यशब्दोऽनुवर्तिष्यते, नैतदस्ति, बहुव्रीहेरपि प्रकृतस्यानुवृत्तिः स्यात्, तस्याद्युदात्तत्वं शंक्येत विभाषाग्रहणे प्रकृते बहुलग्रहणस्य प्रयोजनमन्यदपि यथा स्यादिति । ऋजुबाहुरिति । बहुव्रीहिः वाक्पतिश्चित्पतिरिति । षष्ठीसमासो । अत्र भाषाविषये पत्यावैश्वर्यइत्यस्य न भूवाक्चिद्दिधिष्विति प्रतिषेधे समासान्तोदात्तत्वं भवति । बहुलग्रहणसिद्धमर्थं श्लोकेन दर्शयति । परादिश्च परान्तश्चेति ।

पूर्वपरशब्दाभ्यां पूर्वोत्तरपदयोर्ग्रहणं यत एवं परादिप्रभृतिरुदात्तश्छन्दसि दृश्यते य
तो हेतोर्बहुलं स्वरव्यत्यय उक्तः स्वरव्यत्ययार्थं बहुलग्रहणं कृतमित्यर्थः ।

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमंजर्यां षष्ठस्य द्वितीय पादः ।

अलुगुत्तरपदे । अलुगिति चेत्यादि । प्रत्येकं स्वरितत्व प्रतिज्ञानं दर्शयति अस्य प्रयोजनमेकस्य निवृत्तावपरस्य निवृत्तिर्माभूदिति । स्तोकान्मुक्त इति । करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रेत्यादिना पंचमी, स्तोकान्तिकेत्यादिना समासः । उत्तरपदइति

किमिति । लुकभावत्समासएव प्राप्त: प्रतिषिध्यतइति सामर्थ्यादुत्तरपदइत्येतल्लभ्यते न लोपो नञ इत्यादौ च न समासइत्यतो हि समासग्रहणानुवृत्तेरुत्तरपदलाभान्नतराभित्यादौ नञो नलोपाद्यभाव: सिद्ध इति प्रश्न: । निस्तोक इति । अत्रोत्तरपदभूतेभ्योपि स्तोकादिभ्य:परस्या पंचम्या अलुक्प्रसंग: ननु च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया स्तोकादिभ्य:प्रतिपदं या पंचमी विहिता यश्च तेषां प्रतिपदोक्त: समासस्तस्या एव तत्रैव वा लुक् भविष्यति तत्किमेतन्निवृत्त्यर्थेनो-

त्तरपदग्रहणमित्यत आह । अन्यार्थमित्यादि । आनङृतो द्वन्द्वे उत्तरपदे परतो यथा स्यादुत्तरपदस्य माभूद्धोतापोतारौ अन्यथा परमपि सर्वनामस्थानापेक्षत्वेन बहिरंगभूतो ङि गुणं बाधित्वा द्वन्द्व क्रियानन्तरप्राप्त आनङ् स्यात्, होतापोतृभ्यामित्यादौ च स्यादेव ।तथा इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्येति उत्तरपदे यथा स्याद् ग्रामणीरित्यादावुत्तरस्य पदस्य माभूदित्येवमाद्यर्थमुत्तरपदाधिकारोऽवश्यं कर्त्तव्यः स इहैव क्रियते समासानुवृत्तिर्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रयितव्या

भवतीति, आ कुत इमावधिकारावित्यपेक्षायामाह । अलुगधिकार इत्यादि । ऋकारान्तस्य ह्युत्तरपदेनान्तरे पितृपुत्र इत्यादौ आनङा भवितव्यं,यदि चात्रालुक् स्याद्विभक्त्या व्यवधानं स्यात् । यद्वा साक्षान्निर्दिष्टमानङादिकार्यं प्रकरण-प्राप्तस्यालुको निवर्तकमिति अलुगधिकारः प्रागानङः तथांगस्य विधीयमानं कार्यं यत्रांगमित्येतद्भवति तत्रैव भवति, कस्मिंश्चैतद्भवति,प्रत्यये न तूत्तरपदइति सामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारः प्रागंगाधिकारात् ॥

पंचम्या:स्तोकादिभ्य । स्तोकादीनां प्रातिपदिकानां ऽपाठात्सूत्रपठितानां ग्रहणमित्याह ।स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि स्तोकादीनीति । करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रेत्यादीनि तु स्तोकादीनि न गृह्यन्तेऽव्याप्ते:स्तोकान्तिकेत्यत्रत्यानि भूयिष्ठानि अर्थग्रहणात् ।अलुग्भवतीति । लुग्न भवतीत्यर्थ: । सुपो लुकि प्राप्तइति । सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यनेन ।प्रतिषेध: क्रियतइति ।अलुगिति प्रसज्यप्रतिषेध इति दर्शयति,उत्तरपदाधिकारोपजीवनाय तु नाव्ययीभावादित्य-

स्यानन्तरमिदं प्रकरणं नारब्धम्, एकवच्च, सर्वस्यालुक्प्रकरणस्य शेषभूतो ऽयमर्था-तिदेश: यस्या विभक्तेरलुग्विधीयते तदर्थौ द्व्यात्मकोबह्वात्मकश्चैकवद्भवतीति वक्तव्यं तेन स्तोकाभ्यां मुक्त: स्तोकेभ्यो मुक्त इत्यपि विग्रहे स्तोकान्मुक्त इत्येव भवति, अन्यथा द्विवचनबहुवचनयोरप्प लुकि सति स्तोकाभ्यां मुक्त: स्तोकेभ्यो मुक्त इत्यत्राप्येकपद्यमैकस्वर्यं स्यात् । नैष दोष: स्तोकादिभ्य: प्रतिपदं या पंचमी करणे च स्तोकाल्पेति तस्या अलुक् सा चासत्ववचनेभ्यो

द्विबहूवोर्न संभवतीति स्तोकाभ्यां स्तोकेभ्य इत्यपादानरेषा पंचमीत्येव न भविष्यति एवमपि दूराभ्यामागतो दूरेभ्य आगत इत्यत्र प्रसंग: अत्र हि दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया चे ति प्रतिपदमेव पंचमी तथा ऽन्तिकाभ्यां कृतमन्तिकेभ्य:कृतमित्यादावपि अनुकूप्रसंग: तस्मादेकवच्चेति वक्तव्यम् । ननु वृत्तावुपसर्जनपदानि एकादिसंख्यां विहायाभेदैकत्वसंख्यां प्रतिपद्यन्ते,का पनरियमभेदैकत्वसंख्या, विशेषाणामविभागेनावस्थानं यथा मधुन्योषधिरसानां,नहि तत्रास्या ओषधेरयं रसो ऽस्या अय-

भिति विभागो दृश्यते, अथ च तएव विशेषा अनुभूयन्ते न पुना रससामान्यं तद्वत्, अत्रापि राजपुरुष इति राजार्थो नैकत्वादिविशेषा :उक्तं च

यथौषधिरसा :सर्वे मधुन्याहितशक्तय: ।

अविभागेन वर्तन्ते तां संख्या तादृशीं विदु: ॥

इति । यद्वानुपातसंख्याविशेषमेकत्वादिष्वनुगतं सामान्यमभेदैकत्वसंख्या यथा संतमसे रूपमात्रं गृह्यते न पुन: शुक्ल इति वा कृष्ण इति वा, तद्वदत्रापीति

संख्यावान् राजार्थो न चाव्ययार्थवन्निःसंख्या इत्यैतावत्प्रतीयते, उक्तं च ।

भेदानां वा परित्यागात्संख्यात्मा स तथाविधः ।
व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्त्तते ।
अन्तर्हितविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् ।
प्रख्यायते न शुक्लादि भेदो रूपस्य गम्यते ॥

इति, तदेवमभेदैकत्वसंख्योपादानाद् द्विवचनबहुवचनान्तानां सर्वावृत्तिर्न

भवति, किं पुन: समास एव, ततश्च स मासाभावादलुग् भविष्यतीति किमेकवद्भावेन उच्यते । किं पुन: कारणं वृत्तावभेदैकत्वसंख्या प्रतीयते संख्याविशेषप्रतिपादकाभावात्, विभक्तिर्हि तस्य प्रतिपादिका सा च वृत्तौ निवृत्ता निवृत्तायां च तस्यां त्रिक:प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे संख्यासामान्यस्यापि तावत्प्रतिपादकाभाव:यदि परं गुड इत्युक्ते माधुर्यादिवदव्यभिचारात्संख्या प्रतीयते, अव्यभिचारश्च सामान्यस्यानियतस्य वा विशेषस्येति, सैवाभेदैकत्वसंख्या पंचकपक्षेऽपि संख्याविशेषप्रति-

पत्तौ द्योतकत्वेनापि तावद् विभक्त्यौऽपेक्ष्यतइति तदभावात्सामान्यतेऽनियतौ वि विशेष: प्रतीयतइति सैवाभेदैकत्वसंख्या, यत्र अर्थप्रकरणादिकं विशेषावगतौ प्रमाणं भवति भवत्येव तत्र वृत्ति: तद्यथा । अर्थाद् मुद्गै: क्रीतं मौद्गिकं नह्येकेन मुद्गेन क्रय:सम्भवति, कारकमध्यइति च नह्येकस्य मध्यं सम्भवति, प्रकरणात्, भवद्गिरामवसरप्रदानायेति, आदेशात्, तावकीनौ मामकीन इति शैषिक:मासजातइत्यादौ तु प्रातिपदिकार्थस्यैवाकपरिमाणत्वात्, द्विपुत्र इत्यादौ तु

संख्याशब्दसंनिधानात् तदेवं यत्र विशेषे प्रमाणाभावस्तत्राभेदैकत्वसंख्या ।यद्येवमत्र-
लुकि सति विभक्तिरेव प्रमाणमिति । द्विवचनबहुवचनान्तानां समास: स्यादेव
यदात्वर्थप्रकरणादिना विशेषावगतौ द्विवचनबहुवचनान्तानां वृत्तिर्भवति तदा
का शंका विभक्तावेव सत्यां,यदि चाभेदैकत्वसंख्योपजनाद् द्विवचनबहुवचनयोरलुग-
भाव: एकवचनस्यापि न स्यात् तस्यापि हि शुद्धमेकत्वं वाच्यं नाभेदैकत्वसंख्या,
अथ विभक्त्यभावे संख्यासामान्यस्य प्रतीतस्यविशेषपर्यवसानापेक्षायां यो हि बहूत्

कल्पयति कल्पयत्यसावेकमिति न्यायेन वृत्तावपि शुद्धमेकत्वं प्रतीयतइत्युच्यते अभेदैकत्वसंख्येत्यनुपन्नं स्यात्, तस्मादेकवचनान्तस्य द्विवचनान्तस्य बहुवचनान्तस्य वा यथेष्टं वृत्तिः वृत्तौ चाभेदैकत्वसंख्याः अर्थप्रकरणादिना विशेषावगतिरिति वाच्यमेवं च पूर्वोक्तेन न्यायेन द्विवचनबहुवचनयोरलुक्प्रसंगादतिदेश आश्रयितव्यः यद्येवं गोषुचरः अप्सुयोनिः अप्सव्य इति ये नित्यबहुवचनान्तास्तेषामप्यलुकि एकत्वातिदेशादेकवचनप्रसंगः एवं तर्ह्यभिधानमत्र हेतुः तदाह । द्विवचनबहुवचनान्ताना

त्व नाभिधानादिति । वाक्यामपि तर्हि न प्राप्नोति न च वाच्यं समासे नास्त्यभिधानं वाक्ये पुनरस्तीति, नहि समाससंज्ञाऽर्थाभिधान उपयुज्यते, यत्पुनरुपयुज्यते, प्रातिपदिकं विभक्तिश्च तत्सर्वमविकलमिति किमत्रानभिधानं करिष्यति, तत्राह । तेनात्रेत्यादि । स्वरस्याप्यर्थाभिधानउपयोगात् पृथक्स्वर-युक्तस्य वाक्यस्य प्रतिपादकत्वमेकस्वर्ययुक्तस्य समासस्याप्रतिपादकत्वं च युक्-मित्यर्थः । ब्राह्मणाच्छंसिन इत्यादि । किं पुनरत्रोपसंख्यायते, द्वितीयार्थे पंचमी:।

ब्र ब्राह्मणानि शंसति ब्राह्मणाच्छंसी, अलुकु तु तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यैव सिद्ध: ननु शस्त्राण्यसौ शंसति न ब्राह्मणानि, नैष दोष: ब्राह्मणविहितेषु शस्त्रेषु ब्राह्मणशब्दो दृष्टव्य: अपर आह युक्त एवात्र पंचम्यर्थ: आहरणपूर्वके शंसने शंसतिर्वर्तते ब्राह्मणादाहृत्य: सूक्तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी, एवमपि होतृप्रभृतिष्वपि ब्राह्मणाच्छंसीति प्राप्नोति तत्राह । ऋत्विग्विशेषस्य रूढिरियमिति । तस्या इति । ब्राह्मणाच्छंसीत्यस्या रूढेरित्यर्थ: । सतेति । ब्राह्मणाच्छंसीत्यत्र पञ्चौ

पंचम्यर्थौ न सम्भवति पक्षान्तरे तु सम्भवति ।

ओज:सहोम्भस्तमसस्तृतीयाया: । उदाहरणेषु कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समास: । इह कस्मान्न भवति सततनैशतमोवृत्तामिति । उच्यते । उत्तरपदेन पूर्वपदमाक्षिप्यते, तेनोपात्तमोज:प्रभृति विशेष्यते, पूर्वपदभूतेभ्य ओज: प्रभृतिभ्य इति न चात्र तम: शब्द: पूर्वपदं किं तर्हि सततनैशतम:शब्द: यत्र तदन्तविधिरिष्यते तत्रोपात्ताक्षिप्तं पूर्वपदं विशेष्यते, तेन तस्य तदन्तस्य च भवति । इष्टकचितं

पक्वेष्टकचितमिति । क्वचित्तु यदेवोपात्तं तस्यैवोत्तरपदेऽनन्तरे तत्कार्यं भवति न तूपात्तस्य तदन्तस्य वा पूर्वपदत्वमपेक्ष्यते, यथाऽऽनङ् ऋतो द्वन्द्वे, होतृपोतृनेष्टोद्गातार इति, अत्र नेष्टृशब्दश्च न पूर्वपदं नापि तदन्तं पूर्वपदं किं तर्हि होतृशब्दः न तस्योत्तरपदमनन्तरम् । अंजसा आर्जवेन, यस्य पुमानग्रजः स पुंसानुजः पुंसा हेतुनाऽनुज इति कृत्वा, जनुषान्धो जात्यन्धः जनुर्जन्म ॥

आत्मनश्च पूरणे । वार्तिकमेवेदं सूत्ररूपेण पठितं, पूरणशब्दस्य स्वरितत्वात्तदधिकारविहितानां प्रत्ययानामत्र ग्रहणं न तु स्वरूपस्य ग्रहणमित्याह । पूरणप्रत्ययान्तइति । यद्यप्युत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न भवतीति हृदयस्य हृल्लेखेत्यत्र ज्ञापयिष्यते तथाप्यात्मन्शब्दात्पूरणप्रत्ययस्यासम्भवात्सामर्थ्यादत्र तदन्तविधिः । आत्मना वा कृत इति । वृत्तौ कृतार्थस्यान्तर्भावात्कर्तरि करणे वा तृतीया, तृतीया तत्कृतार्थेनेति समासः यथा कुंकुमलोहितादावित्यर्थः ।

आत्मा चतुर्थी यस्येति । एकस्यापि वस्तुनो बुद्धिपरिकल्पितविभेदस्य वर्तिपदार्थ-त्वमन्यपदार्थत्वं चाविरुद्धम् ।

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः । वैयाकरणानामित्यादिः । यदि तु व्याकरणे [illegible] भवा वैयाकरणी अणृगयनादिभ्य इत्यण वैयाकरणी चासावाख्या चेति वैयाकारणाख्येत्येवं व्याख्यायेत आत्मनेभाषः परस्मैभाष इत्यत्र न स्यात्, अनयोरष्टाध्याय्यामपठितत्वात्, तस्माद्यथोपदर्शितमेव व्याख्यातं

यद्येवं कुबेरबलिरित्यादौ लौकिकसंज्ञाशब्दे प्रसंगः वैयाकरणानामपि तेन व्यवहारात् अत आह । यथेति । विशेषणसामर्थ्यादवधारणमाश्रीयतइति भावः यदा तु धातुसूत्रगणोणादिवाक्यात्मकं पंच स्थानं व्याकरणं तदा वैयाकरणी चासावाख्या चेत्यस्मिन्, व्याख्याने ऽपि न दोषः । आत्मनेपदमिति । अन्वर्थत्वमस्य समासविधौ दर्शितम् ॥

परस्य च । किमर्थमिदमुच्यते, अलुग् यथा स्यात् परस्मैपदं परस्मैभाष: सिद्धोऽत्रालुक् पूर्वेणैव, न सिद्ध्यति, आत्मन इति तत्र वर्त्तते, निवर्तिष्यते, यदि निवर्तेत तेभ्यो हितास्तद्धिता इत्यत्रापि प्राप्नोति, तस्मादात्मन इति तत्रानुवर्त्तते तस्मिंश्चानुवर्त्तमाने परस्य चेति वक्तव्यम् ।

हलदन्तात्सप्तम्या: संज्ञायाम् । उदाहरणेषु संज्ञायामिति समास: । गविष्ठिर इत्यादि । अन्यथान्तरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधत इत्यवादेशस्या-

करणादहलदन्तत्वान्न स्यात्, यथा भूम्यां पाशो भूमिपाश इत्यत्रेति भावः ।
हृद्द्युभ्यामिति । असंज्ञार्थमिदम् । हृदिस्पृक् दिविस्पृगिति । द्वितीयार्थे चैषा सप्तमी
तथाहि भाष्यम् । अन्यार्थे एषा सप्तमी द्रष्टव्या हृदयं स्पृशतीति हृदिस्पृक्,
दिवं स्पृशतीति दिविस्पृग् इति, आख्याग्रहणस्योपसमस्तत्वादिह संज्ञाग्रहणं,
तत्रैव त्वसमस्तमाख्याग्रहणं कर्तव्यम् ।

कारनाम्नि च प्राचां हलादौ । वणिग्भिः पशुपालैः कर्षकैश्च कल्पितो

राजग्राह्यो भाग: कर: कर एव कार:, प्रज्ञादित्वादण् ।नियमविकल्पा इति । नियमविशेषा इत्यर्थ: ।तानेव दर्शयति ।कारनाम्न्वेत्यादि । प्राचां देशे हलादौ यदि भवति कारनाम्न्येवेति प्रथमो नियम:अप्राग्देशवर्तिनि तु त्वचिसारादावकारनाम्न्यपिभवत्येव तथा कारनाम्नि हलादौ यदि भवति प्राचामेवेति द्वितीय: प्राचां कारनाम्नि च यदि भवति हलादावेवेति तृतीय: अवीनां समूहोऽविकटं, संघाते कटच् कथं पुनरेकस्मिन्वाक्ये नियमत्रयं लभ्यते,क: पुनराह एकमिदं वाक्यमिति

अगृह्यमाणविशेषत्वेन प्रत्येकमेवकाराध्याहारात्रीण्येव वाक्यानि, संज्ञाग्रहणे प्रकृते ऽपि नामग्रहणं क्रियते नियमार्थत्वं विस्पष्टयितुम् । अन्यथा ऽसंज्ञायां विध्यर्थता ऽपि संभाव्येत कथं पुनरसंज्ञायां सप्तमीसमासः एतदेव ज्ञापकं स्यात्, प्राचां कारे इलादिनोत्तरपदेनासंज्ञानामपि भवति समास इति । यस्मिन्विधिरित्येव सिद्धे आदिग्रहणं विस्पष्टार्थम् ।

अमूर्द्धमस्तकात् स्वांगादकामे । उदाहरणेषु प्रत्युदाहरणेषु च व्यधि-

करणपदो बहुव्रीहिः । अदाशौण्ड इति ।सप्तमी शौण्डैरिति तत्पुरुषः ।

बन्धे च विभाषा । स्वांगादिति निवृत्तं, सामान्येनायं विधिः । बन्ध इति धातुरेवात्र सहाकारेणाऽनुकृतः नैनुसिद्धबध्नातिषु चेति धातावेव प्रतिषेध उक्तस्ततश्च बहुव्रिहिरेवास्य विकल्पस्य विषयस्तत्रापि हस्तबन्धावौ स्वांगे प्राप्तविभाषा चक्रबन्धादावस्वांगेत्वप्राप्तविभाषेत्युभयत्र विभाषा संपद्यते, तत्पुरुषे तु नैवास्य प्रवृत्तिरितीमां शंकामपनयति । बन्धइति घञन्तो ।

गृह्यतइति । ततश्चतत्पुरुषेति घञन्तस्य वृत्तिर्विरुद्धा, प्रतिषेधस्य बन्धनादौ चरितार्थत्वादिति भाव:। उभयत्र विभाषेयमिति ।कथमित्याह।। स्वांगबहुव्रीहाविति तत्पुरुषे त्विति । यद्यपि बहुव्रीहावेवास्वांगादप्राप्तइति शक्यं वक्तुं तथाप्यस्य तत्पुरुषे प्रवृत्तिं दर्शयितुं तत्पुरुषे त्वित्युक्तं तत्पुरुषे चास्य प्रवृत्ति पूर्वविप्रतिषेधेन, अन्यथा बहुव्रीहिरस्यावकाश: बध्नातिप्रतिषेधस्य च बन्धनादिदिरवकाश: घञन्ते तु तत्पुरुषे उभयप्रसगे परत्वात्प्रतिषेध एव स्यात् ॥

तत्पुरुषे कृति बहुलम् । अत्रापि कृदन्तस्य ग्रहणं न कृन्मात्रस्य, तत्र परत: सप्तम्या असम्भवात् इह कस्मान्न भवति, परमे कारके परमकारकइति । उच्यते । अन्तरंगा कृत्प्रतिपाद्यक्रियानिमित्ता सप्तमी इह तु क्रियान्तरनिमित्ता परमे कारके निधेहीति, तेन बहिरंगत्वान् नास्या ग्रहणम् । कुरुचर इचि । हलदन्तादित्यधिकारमनाश्रित्यैतदुदाहृतं, विभाषाग्रहणे प्रकृते बहुलग्रहणं क्वचित् प्रकृत्यादीनामुपसंग्रहार्थं, तेन कर्णेजपादावलुगेव, मद्रचरादौ लुगेव, ब्राह्मणाच्छंस्यादौ

असप्तम्या अप्यलुक्, एवं च सर्वमेवालुक्प्रकरणमस्यैव प्रपंचः ॥

प्रावृट्शरत्कालदिवां जे । प्रावृट्शरदोः पृथग्ग्रहणात्कालेति स्वरूपग्रहणम् ।

घकालतनेषु कालनाम्नः । घेति तरप्तमपोर्ग्रहणं कालेति स्वरूपग्रहणं तनेति ट्युट्युलोरादेशस्य सतुट्कस्य ग्रहणम् । पूर्वाह्णेतनमिति । सप्तम्यर्थप्रकर्षे प्रत्ययः तस्याद्रव्यप्रकर्षे वतदलुक्पक्षे, किमेत्तिङव्ययघादित्यामुप्रत्ययः लुक्पक्षे तु निमित्ताभावाद्द्रव्यप्रकर्षेऽप्याममावः तरबन्तात् सप्तमी, क्व चित्त्वलुक्पक्षेऽपि

सप्तमी समुदायात्पठ्यते तत्र प्रकृत्यर्थविवक्षायाऽद्रव्यप्रकर्षइति प्रतिषेधो व्याख्येयः पूर्वाह्णेतन इति । विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्यामिति ट्युट्युलौ, आदेशस्तुट च कथं पुनर्घतनप्रत्ययमात्रे ऽलुक् उदाहृतो यावता प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्त-उत्तरपदे ऽलुगुदाहर्तव्यो ऽत आह । उत्तरपदाधिकारइति । कुत इत्याह । लेखग्रहणादिति । यदयं हृदयस्यं हृल्लेखयदणलासेष्वित्यण्ग्रहणे क्रियमाणे लेखग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति नोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्भवति, यदि

स्याल्लेखग्रहणं न कुर्यात्, अणन्तइत्येव सिद्धत्वात् । ननु च घञर्थे लेखग्रहणं स्यात् न वै घञन्तइष्यते । कालेति न स्वरूपग्रहणमिति ।नामग्रहणात् ।क्वचिन्नञ् न पठ्यते, तत्र घकाले स्वरूपग्रहणमित्यर्थः ।

शय्वासवासिष्वकालात् ।अत्राकाल इत्यर्थग्रहणं व्याख्यानात् तदाह । अकालवाचिन इति । खशय इति ।अधिकरणे शेतेरित्यच् ।वास इति । घञ् । ग्रामेवासीति ।सुप्यजातौ णिनिः । अपो योनीत्यादि ।शब्दप्रधानत्वादप

इत्येकवचनं योनि रुत्पत्ति: अप्सु योनिर्यस्य सो ऽप्सयोनि: । अप्सव्य इति । औगुर्ण: वान्तोयि प्रत्यये । अप्सुमन्ताविति । सप्तम्यन्तान्मतुपो ऽसम्भवाद-प्स्वितिशव्दो ययोरस्ति तावप्सुमन्तौ कारीर्यामाज्यभागौ, तयोर्हि अप्स्वग्ने सधिष्टव अप्सु मे सोमे अब्रवीत् इत्यनुवाक्ययोरप्सुशव्दोऽस्ति, यद्येवमनुकरण-त्वादस्य वामीयादिवल्लुंग भविष्यतीति किं मतुब्ग्रहणेन, अन्ये तु मतिशव्दं पठन्ति उदाहरन्ति, अत्र सामो वाप्सुमतिरिति, तत्तु भाष्ये न दृष्टम् ॥

नेन् त्सिद्धबध्नातिषु च । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति प्राप्तं प्रतिषिध्यते, सप्तम्याः परस्य केवलस्यनो ऽसम्भवादुत्तरपदाधिकारे ऽपि प्रत्ययग्रहणे तदन्त-- विधिरित्याह । इन्नन्तउत्तरपदइति । स्थण्डिलवर्तीति । व्रतइति णिनिः । उपपदसमासः । सांकाश्यसिद्ध इति । सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्चेति समासः । चारबद्ध इति । बद्धशब्दो तदिति । बन्ध इत्येव शब्दरूपम्, अथ घञन्तः कस्मान्न भवति तत्राह । घञन्ते हीति । अथ वा पचाघजन्ते घ न्ते च बन्धे च विभाषेत्ययं विकल्पः कस्मान्न भवतीत्यत आह । घञन्ते हीति ॥

स्थे च भाषायाम् । आखरेष्ठ इति । स्थ: क चेति क: ।

षष्ठ्या आक्रोशे । पश्यतोहर इति । षष्ठी चानादरइति षष्ठी, पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थ: ।शुन:शेप इति ।अकारान्तो ऽप्यस्ति शेपशब्द न केवलं सकारान्त: शुन इव शेपमस्येति बहुव्रीहि: एवं पुच्छलांगलाभ्यामपि बहुव्रीहि: ऋषिविशेषाणामेता: संज्ञा: ।

ऋतो विद्ययोनिसम्बन्धेभ्य: विद्या च योनिश्च विद्यायोनी, अभ्य-

स्थे च भाषायाम् । आखरेष्ठ इति । स्थ: क चेति क: ।

षष्ठ्या आक्रोशे । पश्यतोहर इति । षष्ठी चानादरइति षष्ठी, पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थ: ।शुन:शेप इति ।अकारान्तो ऽप्यस्ति शेपशब्द न केवलं सकारान्त: शुन इव शेपमस्येति बहुव्रीहि: एवं पुच्छलांगलाभ्यामपि बहुव्रीहि: ऋषिविशेषाणामेता: संज्ञा: ।

ऋतो विद्ययोनिसम्बन्धेभ्य: विद्या च योनिश्च विद्यायोनी, अभ्य-

र्हितत्वाद्विद्यायाः पूर्वनिपातः तत्कृतः सम्बन्धो येषां ते विद्ययोनिसम्बन्धाः कृतशब्दो गम्यमानत्वान्न प्रयुज्यते । पितुःपुत्र इति । प्रख्यातात्पितुरुत्पन्न इत्यर्थः । विद्ययोनिसम्बन्धेभ्यःपूर्वोत्तरपदग्रहणमिति । सूत्रे पंचमीनिर्देशात्पूर्व-पदानामेव विद्यायोनिसम्बन्धवाचित्वं लभ्यते नोत्तरपदानाम्, अथ सप्तमीनिर्देशः क्रियते उत्तरपदानामेव लभ्यते न पूर्वपदानां, तस्मादुभयेषामपि तद्वाचित्वे ऽयं विधिरिति वक्तव्यमित्यर्थः अन्यनिवृत्तिपरत्वाच्चास्य तेषां परस्पर व्यतिकरे ऽ

पि भवति, होतुःपुत्रः पितुरन्तेवासीति ।

आनङ् ऋतो द्वन्द्वे । अत्र यद्यृकारस्य द्वन्द्वे आनङ् भवतीत्येवं विज्ञायेत पितृपितामहादप्यानङ् स्यात्, ऋत इत्येतच्चानर्थकं प्रकृतत्वात्तस्माद् द्वन्द्वविशेषणभूत इति । जातौ चेदमेकवचनमिति मन्यमान आह । ऋकारान्तानामित्यादि । इह कार्यार्थिःश्रवणार्थो वा वर्णानामुपदेशः नकारश्चायं न क्वचिच्छ्रूयते सर्वत्र न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपेन भवितव्यं, कार्यमपि चास्य न किं चिदुपदि-

श्यते तस्मान्नार्थ एतेनेत्यत आह । नकारोच्चारणमित्यादि । असति नकारे उः स्थानेऽणेव शिष्यते इति उरण् रपर इति रपरत्वं स्यात्, तस्मिंश्च नायमणेव शिष्यते किं तर्ह्यण् चान्यच्चेति नास्ति रपरत्वप्रसंगः तस्माद्रपरत्व-निवृत्यर्थं नकारोच्चारणं, डकारो ड्विच्चेत्यन्त्यादेशार्थः यत्र च निर्दिश्यमानं कार्यिणो विशेषणं तत्र निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येतद्भवति, नात्र ऋत इति कार्यिणो विशेषणं, किं तर्हि द्वन्द्वस्य विशेषणम् । पुत्रइत्यत्रानुवर्त-

इति ।पुत्रेन्यतरस्यामित्यत: ।यद्यत्र पुत्रइति वर्त्तते विभाषा स्वसृपत्योरित्यत्राप्यनुवर्त्तेत,ततश्च भ्रातुष्पुत्र इत्यादावनाक्रोशेपि विकल्पप्रसंग: एवं ठविह तर्हि व्याख्यानादत्रैव सम्बद्ध्यते अत एव ह्यत्रेत्युक्तम्,एवमपि पुत्र उत्तरपदे पूर्वपदमात्रस्या नङ् प्राप्नोति कार्यिणोऽनिर्देशात्, ऋत इति श्रुतस्य द्वन्द्वविशेषणत्वादत आह । ऋत इति चेति । अनुवर्त्तइत्यनुषंग: ऋतो विद्यायोनीत्यत ऋत इत्यनुवर्त्तते तत्कार्यिणां विशेषयिष्यतीत्यर्थ: यद्यपि तत्

पंचम्यन्तं तथापि तदिह व्याख्यानात्षष्ठ्यन्तं विपरिणम्यते ।

देवताद्वन्द्वे च । अनृकारान्तार्थमविद्यायोनिसम्बन्धार्थं वचनम् ।द्वन्द्व- इति वर्त्तमानइत्यादि । प्रकृतं द्वन्द्वग्रहणं समासविशेषप्रतिपत्यर्थमिदं तु प्रसिद्धं साहचर्यं यस्य युगलस्य तत्परिग्रहार्थं, कथं पुनर्न परिग्रह इत्यत आह । अत्यन्त- सहचरित इत्यादि ।द्वन्द्वं रहस्येत्यत्राभिव्यक्तिग्रहणेनात्यन्तसहचरितयुगले द्वन्द्व इति निपात्यते, तस्यात्र ग्रहणं देवतापदेन,समस्तचेदम्प्रकृतस्य द्वन्द्वस्यार्थ-

द्वारकं विशेषणमत्यन्तसहचरितयुगलाभिधायिनि द्वन्द्वइति यावत्, साहचर्यमेव विशिनष्टि ।तत्रेति । सहवाप: सहनिर्वाप: अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं निर्वपामीत्यादि । उभयत्रेति । पूर्वपदत्वेनोत्तरपदत्वेनेत्यर्थ: ।

इद्वृद्धौ ।अत्र वृद्धिमदुत्तरपदं वृद्धिशब्देनोच्यते,वृद्ध्यात्मकस्योत्तरपदस्यासम्भवात् अग्नीवरुणौ देवते अस्य, अग्नामरुतौ देवते अस्येति विग्रह: पूर्वत्रित्वमुत्तरत्रानङ् द्व्यधिष्ठानं देवतात्वमिति ।देवतेत्येकवचनम् । आनङमीत्वं

यद्यपि प्राग् वृद्धेर्विग्रहवाक्यएवानङीत्वयोः प्रसंगस्तथाप्यपवादविषयत्वा-त्प्रक्रियावाक्ये न क्रियेते, लौकिके तु वाक्ये भवत एव, इद्वृद्धो विष्णोः प्रतिषेधः आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत ।

दिवसश्च पृथिव्याम् । दिवस इति प्रथमान्त, मकारोच्चारणं किमर्थं, यावता प्रयोजनाभावात्सकारस्येत्वसंज्ञा न भविष्यति तत्राह । मकारोच्चा-रणमिति । असति तस्मिन् पृथिवीशब्दे परतः सकारस्य रूत्वं विसर्जनीयः

कुप्योक पौ चेत्यैते विकारा: प्राप्नुवन्ति, अकारे सति सकारस्योच्चारणं भवति, तेन प्रयोगे ऽस्याविकृतस्यैव ग्रहणं भवति । कथमित्यादि । द्वन्द्व-इत्यनुवृत्तेर्वाक्ये नैव प्राप्नोतीति प्रश्न: । कर्तव्यो ऽत्र प्रयत्न इति । छान्दसो ऽयं प्रयोग: । दृष्टानुविधिश्छन्दसीत्येषो ऽत्र यत्न: ॥

उषासोषस: । उषासानक्तेति । छान्दसो ऽयं प्रयोग: । उषाश्च नक्तं चेति द्वन्द्व:, प्रथमाद्विवचनस्य डादेश: अत्र पदकाले पदकारा: उषसानक्तेति

ह्रस्वमधीयते ।

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु । अत्र त्रयः पक्षाः सम्भवन्ति, स्त्रिया इति स्त्रीप्रत्ययग्रहणम्, अर्थग्रहणं, शब्दग्रहणं चेति, तत्र यदि स्त्रीग्रहणं स्वर्यते स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवतीति स्त्र्यधिकारविहिताष्टाबादयो गृह्यन्ते यथा गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यत्र, तदा चायमर्थो भवति, भाषितपुंस्कात्परे टाबादिस्त्रीप्रत्यया यथा

पुंसि न भवन्ति तथा उत्तरपदे न भवन्तीति, नन्वश्रुतक्रियापदेषु वाक्येषु भवतीत्यध्याहारोऽन्यत्र दृष्टः उच्यते । वतिनिर्देशेषूपमाने सत्ताऽसत्ता वा या प्रसिद्धा सोपमेयेऽतिदेश्या यथोशीनरवन्मद्रेषु यवाःसन्ति, न सन्तीति, ततः पुंसि स्त्रीप्रत्ययस्याभावात्स्त्रियामप्यभावोऽतिदिश्यतइति न भविष्यती-त्येव वाक्यशेषः परिकल्पनीयस्तदा त्वनूङित्यनेन सामानाधिकरण्यात्स्त्रिया इति प्रथमार्थे षष्ठी, पुंवदिति सप्तमीसमर्थाद्वतिः तत्र च प्रागेव समासाद्विग्र-

हवाक्यएव स्त्रीप्रत्ययस्य कृतत्वान्न तस्योत्तरपदे परतो न क्रोडादिबहूव इतिवात् शक्य: प्रतिपादयितुमिति लुक् तद्धित लुकीत्यादिवत्कृतस्य निवृत्तिरेव प्रतिपाद्या, विग्रहवाक्यएव कृता: स्त्रीप्रत्यया उत्तरपदे परतो निवर्तन्ते लुप्यन्तइत्यर्थ: । यदा तु पुंवत्, स्त्रीत्वयुक्तं द्रव्यं स्त्रीशब्देनोच्यते तदार्थग्रहणं भवति स्त्रिया: स्त्र्यर्थस्य पुंस इव पुमर्थस्येव कार्यं भवतीत्यर्थ: तदा च षष्ठी-समर्थाद्वति: । यदा तु स्त्र्यर्थवाची शब्द: स्त्रीशब्देनोच्यते तदा शब्दग्रहणं

स्त्रीया: स्त्रीलिंगस्य शब्दस्य पुंवद् रूपं भवतीति रूपातिदेश: बृत्तिविषये पुंशब्दसम्बन्धिन: कार्यस्यातिदेष्टव्यस्याभावात्,तत्र च प्रत्यासत्ते: पुंभावभाज: स्त्रीशब्दस्य प्रयोगान्तरे पुमांसमाचक्षाणस्य यद्रूपं तदेवातिदिश्यते न यस्य कस्य चित् अनूङिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा, तत्रार्थग्रहणे स्त्रीशब्दो मुख्य: अर्थस्य तूत्तरपदेन पौर्वापर्यमनूङस्तत्वं च स्वतोनुपपन्नमिति शब्दद्वारकमाश्रयणीयम् इतरयोस्तु पक्षयो:स्त्रीशब्दो गौण: पौर्वापर्यादिकं तु समंजसमिति न प्रमाणत

पक्षविशेषपरिग्रहः सम्भवतीति निर्दोषितःपक्षः परिग्राह्याःतत्राद्ये पक्षे एतभार्य इत्येतशब्दाद्वर्णादनुदात्तादिति ङीपि तकारस्य च नकारे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादेतशब्दाद्भाषितपुंस्कात्पर ईकार इति तन्निवृत्तावप्यर्थस्य स्त्रीत्वमनिवृत्तमिति नकारःश्रूयेत,न च सन्नियोगशिष्टत्वादीकारनिवृत्तौ नकारस्य निवृत्तिः उत्तरपदनिमित्तायाःस्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेर्नकारनिवृत्त्यथाख्ये पूर्वविधौ स्थानिवद्भावे सत्यन्यतराभावस्यासिद्धेः न च नकारस्यापि अधि-

कारविहितत्वादीकारवत्पुंवद्भावेनैव निवृत्तिः तस्य भाषितपुंस्कात्परत्वाभावात्, अप्रत्ययत्वेनोङ्सादृश्याभावाच्च, तथा पट्वी भार्यास्य पटुभार्य इति निवृत्तस्यापि स्त्रीप्रत्ययस्य स्थानिवद्भावाद्यणादेशः स्यात्, अथ तूत्तरपदे परतोऽनूङ स्त्रीप्रत्ययो भाषितपुंस्कान्न भवतीति न क्रोडादिबूहच इतिवत् प्रागभाव एवात्र विधेयः तत्सामर्थ्याच्च विग्रहवाक्य एव प्राप्तोन्तरंगोपि स्त्रीप्रत्ययो न क्रियते इत्युच्येत तदैतद्दोषाभावेपि लुगलुगस्त्रीविषयद्विस्त्रीप्रत्ययेषु दोषः

लुक् वतण्डस्यापत्यं स्त्री वतण्डाच्च लुक् स्त्रियां, शार्ङ्गरवादिपाठान्ङीन् वतण्ही चासौ वृन्दारिका च वातण्ड्यावृन्दारिकेति पुंवत्, कर्मधारयेति ईकारस्य निवृत्तावपि अर्थगतस्य स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वाल्लुक् स्त्रियामिति यञो लुक् प्राप्नोति स्यादेतत् । स्त्री ई स्त्रीति ईकारप्रश्लेषेण स्त्रियां य ईकारस्तत्र परतो लोप: अत्र तु पुंवद्भावेनेकारस्यानुत्पन्नत्वाल्लुङ न भविष्यतीति, तन्न, इतरेतराश्रयप्रसंगात्, कथं, शार्ङ्गरवादिषु वतण्डशब्द: कृतयञ्लुक्, पठ्यते, ततश्चाकृते

लुकि ईकारो नास्ति, कृते चेकारे लुकोऽप्रसंगः। अलुकः गर्गस्यापत्यं स्त्रियः गर्गादिभ्यो यञ्, यञश्चेति ङीप् गार्ग्यः स्त्रियाः गार्ग्यश्चता वृन्दारिकाश्च गर्गवृन्दारिका इति ङीपि निवृत्तेऽपि स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वाद्यञश्च स्त्रियामिति लुगं प्राप्नोति, वाक्यवदलुगेव स्यात्, अस्त्रीविषयः कुञ्जस्यापत्यं स्त्री गोत्रे कुंजादिभ्यश्च्फञ, गोत्रं चरणैः सहेति जातित्वात्, ङीष् कौञ्जायनी चासौ, वृन्दारिका च कौञ्जायनवृन्दारिका ङीषि निवृत्तेपि स्त्रीत्वस्या-

निवृत्तेर्भ्रातिचुफञोरस्त्रियामित्यस्त्रीविषयो न स्यात्, द्विस्त्रीप्रत्यय:गर्गस्यापत्यं स्त्री गर्गादिभ्यो यञ्, प्राचां ष्फ तद्धित: षिद्गौरादिभ्यो ङीष्, गार्ग्यावृन्दारिकेत्यादौ यत्र द्वौ स्त्रीप्रत्ययौ तत्र यो भाषितपुंस्कात्पर: ष्फो नासावुत्तरपदे ङीषो व्यवधानात् यश्चोत्तरपदे ङीष् नासौ भाषितपुंस्कात्पर: ष्फेण व्यवधानात्, तस्य च स्त्रियामेव विहितत्वात् इति पुंवद्भाव एव न स्यात् तथा इडविडोपत्यं स्त्री जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् दरदोपत्यं

स्त्री इयञ मगधेत्यण्, तयोरतश्चेति लुक्, इडविडदरत्स चासौ वृन्दारिका च ऐडविडवृन्दारिका अत्र पुंवद्भावो न स्यात् अधिकारविहितस्य कस्य चित्प्रत्यस्याभावात्, द्वितीये तु पक्षेऽर्थस्य पुमर्थत्वेऽतिदिष्टे तद्वाची शब्दः प्रवर्तत इति नैते दोषाः किं तु खित्यनव्ययस्येति ह्रस्वत्वस्यास्य पुंवद्भावस्य विप्रतिषेधो भिन्नविषयत्वात्, अर्थो ह्रस्वत्वमर्थस्य पुंवद्भावः ततः कालिंमन्येत्यत्र विप्रतिषेधे परमिति ह्रस्वत्वमिष्टं तत्र प्राप्नोति, शब्दपक्षे तु द्वयोरप्येकविषय-

त्वाद्विप्रतिषेधोऽस्ति, पुंवद्भावस्यावकाशः यत्र ह्रिदन्तं नास्ति दर्शनीयभार्यः ह्रस्वत्वस्यावकाशः पुंवद्भावो नास्ति कालिंमन्यः पुमानिति, कालिंमन्या स्त्रीत्यत्रोभयप्रसंगे परत्वाद् ह्रस्वत्वं भवति, न च कृतेपि ह्रस्वत्वे पुनः प्रसंग-विज्ञानात्पुंवद्भावप्रसंगः सकृद्गतिन्यायस्याश्रयणात्, न चार्थपदोऽप्यसत्यप्येक-विषयत्वऽसम्भवाद्विप्रतिषेधः असम्भवादित्यस्यैवासिद्धेः यद्यपि हि पुंवद्भावे सति स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तौ दीर्घान्तत्वाभावाद्ध्रस्वस्याप्रवृत्तिः तथापि ह्रस्वे

प्रवृत्तेप्यर्थस्यानिवृत्तत्वात्पुंवद्भाव: प्राप्नोत्येव, तदेवमाद्ययोर्दुष्टत्वा तृतीयं पक्षमाश्रित्याह । भाषित:पुमान्येनेत्यादि । भाषित: पुमान्येन शब्देनेति शब्देन्यपदार्थे बहुव्रीहिराश्रीयते तत: स्त्रियां पुंसि च वर्तमानस्य यस्य प्रवृत्ति-निमित्तं भिद्यते, तस्यापि प्राप्नोति द्रोणीभार्य: पात्रीभार्य इति, द्रोण-शब्द: परिमाणे पुंल्लिंग गवादन्यां स्त्रीलिंग: पात्रशब्दोर्द्धर्चादित्वात्परिमाणे पुंल्लिंग: भाजनविशेषे तु स्त्रीलिंग: सर्वत्राप्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदेपि य एव :

प्रयोगान्तरे पुमांसमाख्यात्, स एव संप्रति स्त्रियं वर्ततइति ब्रूयादेव पुंवद्भाव इति मत्वा विशिनष्टि ।समानायामाकृताविति । भाष्यग्रन्थोयमतो व्याचष्टे। एकस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्तइति । स भाषिततपुंस्कः शब्दः अयन्तावदर्थो विवक्षित इत्यर्थः । यथा पुनरयमर्थः सूत्राक्षरैरेव लभ्यते तथा पृच्छति ।तदेवमित्यादि। तदेतदर्थरूपम् एवं प्रकारं कथं भवतीत्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणेन्यपदार्थे संप्तम्यर्थे बहुव्रीहिरित्युत्तरम् । एतदुक्तं भवति, यस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्ते पुमान् भाषितः

पुमांसमाचक्षाणस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तं तेन युक्तं स्त्र्यर्थमाचक्षाणो भाषितपुंस्क इति, नन्वेवमपि द्रोणीभार्य इत्यादौ दोष: स्यादेव कथं, यस्यां गवादन्यां द्रोणीशब्दो वर्तते सोऽपि यदा अर्थं इत्युच्यते तदा भाषितपुंस्केन प्रवृत्तिनिमित्तेन, युज्यते, तत्र चार्थे शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमप्यर्थ्यमानत्वाद्गवादन्यां संनिहितमिति, तत्र वर्तमानो द्रोणीशब्द: स्वयं तत्प्रवृत्तिनिमित्तमनभिदधानोऽपि वस्तुतस्तद्युक्तमर्थमाह । नैतदस्ति । एवं हि भाषितपुंस्कग्रहणमनर्थकं स्यात्

सर्वत्र सुलभत्वात् ततो यः शब्दो भाषितपुंस्केन प्रवृत्तिनिमित्तेन युक्तं स्वार्थं तेनैव रूपेणाह न रूपान्तरेण स भाषितपुंस्को गृह्यते, द्रोणीशब्दस्तु द्रोणीत्वाजातियुक्तेन रूपेण गवादन्यां वर्तते नाध्यर्यमानतया, एवमपि द्युर्भार्या यस्य द्युभार्य इत्यत्र दिव्शब्दस्य स्त्रीलिंगस्य स्वर्ग इति पुंल्लिंगः प्राप्नोति, येनैव रूपेण स्वर्गशब्देनोच्यते, तेनैव रूपेण दिव्शब्देनापीति कृत्वा, एवं तर्हि प्रत्यासत्तेर्यस्य पुंवद्भावो विधीयते तेनैव यत्र पुमान् भाषित इति विज्ञायते,

आत्मन: प्रयोगान्तरे पुमांसमाचक्षाणस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तं तद्युक्तं स्त्रार्थं सम्प्रत्याचक्षाणस्य स्त्रीशब्दस्य पुंभाषणदशायां यद्रूपं तदेवाद्यापि भवतीत्यर्थ: आतिदेशिकभेदाच्च पुंवदिति वतिनिर्देश: । अनूडिति पर्युदासे सति नञिवयुक्तन्यायेन ऊङ्सदृशस्य टाबादेर्ग्रहणादेडविडवृन्दारिकेत्यादौ स्त्रीप्रत्ययाभावान्न स्यादिति प्रसज्यप्रतिषेधं दर्शयति । ऊङोभावोनूडिति । भाषितपुंस्कादनूडिति ।यद्ययम समास: स्यादनूडिति तदा प्रथमास्यात् लुप्तष-

ष्ठीकं वा, षष्ठीपदो ऽयमर्थो भवति भाषितपुंस्कात्परस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्येव रूपं भवति ऊङन्तस्य तु नेति, ततश्च पुंवद्भावभाज: स्त्रीशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वं विशेषणं नस्यात्, तत्र को दोष: इह च प्रसज्येत अंगारका नाम शुकनय: तेषां कालिका: स्त्रिय: तत: एता: कलिकावृन्दारिका इति, एतच्छब्दाद्भाषितपुंस्कात्पर: कालिकाशब्द इति तस्य स्त्रीविषयस्याप्यंगारकशब्दता स्यात् शक्यन्ते हि ता: साहचर्यादंगारकशब्देनाभिधातुं तथाश्वस्य

वडवा पुरुषस्य योषित् हंसस्य वरटा कच्छपस्य डुलीत्यादावपि प्रसंग:
दर्शनीयभार्य इत्यादौ च न स्यात् नहत्र दर्शनीयशब्दो भाषितपुंस्कात्पर:,
प्रथमायां तु भाषितपुंस्कादित्यनेन सामानाधिकरण्यात्स्त्रिया इति पंचमी,
षष्ठ्यां कस्य चिदर्थस्यासम्भवात् ततश्च भाषितपुंस्कात् स्त्रीलिंगात्पर
ऊङोऽन्य: प्रत्यय: पुंवदित्यर्थो भवति तत्र स एव दोषो य:प्रथमपक्षे ।
तदेवं समासे दोषप्रसंगाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिराश्रयणीय इत्याह ।

भाषितपुंस्कादनूङित्यादि । अलुक्च निपातनात्पंचम्या इति । अलौकिकत्वादस्य निपातनादित्यपरिहारः लुगपि तर्हि न प्राप्नोति अलौकिकत्वादेवेति यत्किंचिदेतत् । अनूङिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा, तदयमर्थोविस्थितः भाषितपुंस्कात्स्वस्मादूङोभावो यस्मिन्, कोर्थः यस्मिन् स्त्रीशब्दे भाषिपुंस्कात्पर उङ्म कृत इत्यर्थं इति, अपर आह भाषितपुंस्कादिति षष्ठ्यर्थे पंचमी, सर्वमन्यत्पूर्ववत्, भाषितपुंस्कस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्येव रूपं भवति ऊङन्तस्य

तु नेति, नन्वेवमाश्रीयमाणे यत्र भाषितपुंस्कस्यैवानन्तरमुत्तरपदं तत्रैव स्यात् दर्शनीयभार्य इत्यादौ, अत्र हि भाषितपुंस्कस्य दर्शनीयशब्दस्य टापश्चैकादेशः पूर्व प्रत्यन्तवद्भावाद्भाषितपुंस्कग्रहणेन गृह्यते, गार्गी चासौ वृन्दारिका च गार्ग्यवृन्दारिकेत्यादौ न स्यात्, यौत्र भाषितपुंस्को गार्ग्यशब्दो न तस्यानन्तरमुत्तरपदं, ङीपा व्यवधानात्, यस्य चानन्तरं गार्गीशब्दस्य नासौ भाषितपुंस्कः स्यादेतदेवं, यदि प्रयोगान्तरे भाषितपुंस्कस्य सम्प्रति स्त्रियां

वर्तमानस्य पुंवद्भाव उच्येत, स्त्रियां वर्तमानस्य तदैव भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावं ब्रूमः सम्भवति च स्त्रियां वर्तमानस्य तदैव भाषितपुंस्कत्वं भाषितपुंस्केन प्रवृत्तिनिमित्तेन युक्तां स्त्रियमाहेति कृत्वा, एवं च स्त्रीशब्दस्यैवानन्तरउत्तरपदे पुंवद्भाव इति सर्वत्र सिद्ध्यति । ग्रामणि दृष्टिरस्येति । अत्र ग्रामणिशब्दोऽपरित्यक्तस्वलिंग एव दृष्टिशब्देन समानाधिकरणो भवति, अत्र यदि पुंवद्भावः स्यान्नपुंसकह्रस्वत्वं निवर्तेत । कथमित्यादि ।

अनवयवभूतगर्भसंबन्ध: स्त्रियां गर्भिणीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं पुंसि त्ववयवभूत-गर्भसंबन्ध: प्रसूतप्रजातशब्दयो:रपि स्त्रियां गर्भमोचननिमित्तं पुंसि तुगर्भाधानम् कर्त्तव्योत्र यत्र इति । अन्तर्वर्त्तिवस्तुसंबन्धमात्रं गर्भिणीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमव-यवत्वानवयवत्त्वेन तन्त्रम्, एवं प्रसूतप्रजातशब्दयोरपि आधानविमोचनत्या-गेनापत्यसंबन्धमात्रं निमित्तमाश्रीयतइत्ययमत्र यत्न: । ब्रह्मबन्धूभार्य इति ऊडो निवृत्तिर्भवति । न कोपधाया इत्यत्रैवोड्ग्रहणे कर्त्तव्ये पृथक्प्रतिषेधा-

दस्य वैलक्षण्यं ज्ञायते । तेन ब्रह्मबन्धूवृन्दारिकेति पुंवत्कर्मधारयेति निषेधविषये निषेधविषये विधीयमानोऽपि पुंवद्भावो न भवति, एष चार्थोऽनूङित्यस्य तत्रानुवृत्तेर्लभ्यते, अपूरणीप्रियादिष्वित्ययं तु प्रतिषेधस्तत्रैव कर्तव्यः नह्यस्य पुंवत्कर्मधारयेत्यत्रानुवृत्तिरिष्यते, महानवमी महाद्वादशी अक्षय-तृतीया कृष्णचतुर्दशीत्यादौ पूरण्यामपि कर्मधारये पुंवद्भावस्येष्टत्वात् । प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यमिति । प्रधानं या पूरणी तस्यामेव प्रतिषेधो

भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः एतच्च प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययाल्लभ्यते । कल्याण-पंचमीकः पक्ष इति । अत्र तिरोहितावयवभेदः पक्षोऽन्यपदार्थ इति तत्र पूरण्या अननुप्रवेशान्नास्ति प्राधान्यं, कल्याणपंचमा रात्रय इत्यादावुद्भूतावयवभेदा रात्रयोऽन्यपदार्थस्तत्र यथा प्रथमाद्या रात्रयः समासाभिधेया एवं पंचम्यपीति पूरण्याः प्राधान्यम्, अथ दृढभक्तिः शोभनभक्तिरित्यत्र कथं पुंवद्भावः यावता प्रियादिषु भक्तिशब्दः पठ्यते त आह । दृढभक्तिरि-

त्येवमादिसिद्धिरित्येवं चोद्यसमाधानं कर्तव्यमित्यर्थः। दृढशब्दोत्र दार्ढ्ये: निवृत्तिपरस्तत्र दार्ढ्यनिवृत्तिपरायां चोदनायां स्त्रीलिंगोपादानमकिंचित्कर-मिति भावः। न चैवं सूत्रस्यानादरणीयत्वं, लिंगविशेष विवक्षायां दर्शनीयभार्य इत्याद्यनिष्टप्रसंगात्। अथेह कथं भवितव्यं पट्वीमृद्वयो भार्यो अस्येति, पट्वीमृदुभार्य इति भवितव्यं, यस्योत्तरपदमनन्तरं तस्य पुंवद्भावो नेतरस्येति॥

तसिलादिष्वाकृत्वसुच: । अनुत्तरपदार्थमारम्भ: । ततस्त्रेति । प्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्तित्वात्त्यदाद्यत्वं,टाप् अनेन पुंवद्भाव: इह के चित्तसिलादिषु पठ्यन्ते येषु पुंवद्भावो नेष्यते,के चित्त्वान्यत्र पठ्यन्ते येषु पुंवद्भाव इष्यते तस्मादाह । परिगणनमिति । ऋत्तसोरुदाहृतं,तरप्तमपो-दर्शनीयतारा दर्शनीयतमा,चरट्जातीयरो:पटुचरी,पटुजातीया,कल्पदेशीयरो: दर्शनीयकल्पा दर्शनीयदेशीया,देश्यप्रत्ययस्य नास्ति पाठ: ।रूपप्पाशपो:

दर्शनीयरूपा, पटुपाशा, थम्थालो: इदमस्थमु:किमश्चेति विहितस्थमु:प्रकारवचने थाल्, अनया प्रकृत्या इत्थं, कया प्रकृत्या कथं, तया तथा, दार्हिलो:तस्यां वेलायां तदा तर्हि, तिल्थ्यनो:वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलो चच्छन्दसि वृकी प्रशस्ता वृकति:तातिलो नास्ति पाठ: अजाविभ्यां थ्यन्, अजाभ्यां हिता अजथ्या, अत्र घरूपकल्पेषु इयन्तस्य परत्वात् ह्रस्व: पद्वितरा, पद्वितमा, पद्विकल्पा, पद्विरूपा । शसि बह्वल्पार्थस्येति । बह्वल्पार्थादित्ययमपि शसु तसिादिषु

द्रष्टव्य इत्यर्थः । हास्तिकमिति । यद्यत्र पुंवद्भावो न स्यात्, तदा हस्तिनीशब्दस्य यस्येति लोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाच्च नस्तद्धितइति टिलोपो न स्यादिति पुंवद्भावो विधीयते, ठक्छसोश्चेत्यनेन पुंवद्भावो न लभ्यते छसा सहचरितस्य ठको ग्रहणात् । श्यैनेयो रौहिणेय इति । श्येतरोहिताभ्यां वर्णादनुदात्तादिति ङीब्नकारौ, अत्र पुंवद्भावे सति श्यैतेयो रौहितेय इति स्यात् । कथमित्यादि । यदि ढे पुंवद्भावः प्रतिषिध्यते

ततोऽग्नेः स्त्री वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्त इति अग्निशब्दात् ङीपि कृते ऐकारे आयादेशे च अग्नायी, सा देवतास्य अग्नेर्ढगिति, सर्वत्राग्निकलिभ्यां ठगिति ढकि पुंवद्भावनिषेधादाग्नायेय इति प्राप्नोति, तत्कथमाग्नेय इति । कर्तव्योत्र यत्न इति । केचिदाहुः । अढइत्यपनीयानपत्यइति वक्तव्यम् । इदमपि सिद्धं भवति, कुण्डिन्या अपत्यमिति गर्गादिभ्यो यञ्, तत्र पुंवद्भावाभावाद्यस्येति लोपे तस्य स्थानिवद्भावान्नस्तद्धितइत्यसति टिलोपे कौण्डिन्य

इति भवति, पुंवद्भावे तु सति कौरव्य इति प्राप्नोति तथा सपत्न्या अपत्यं शिवादित्वादण् तत्र पुंवद्भावाभावात्सापत्न इति भवति, पुंवद्भावे तु सति नित्यं सपत्न्यादिष्विति विहितयोर्डीब्नकारयोर्निवृत्तयोः साप्त इति स्यात् तदेवमनपत्यइतिवचनाद् ढेप्यनपत्ये पुंवद्भवति, स आग्नेय इति, अपत्येतु न भवति श्यैनेयो रौहिणेय इति, यद्ययनपत्यइत्युच्यते गर्गस्यापत्यं स्त्री गार्ग्यायणी तस्या अपत्यं गोत्रस्त्रियाःकुत्सने ण चेति णप्रत्यये कृते पुंवद्भावो

न प्राप्नोति ततश्च गार्ग्यायणो जाल्म इति स्यात्, गार्ग्यो जाल्म इति चेष्यते, तस्मादनपत्य इति न शक्यं वक्तुं, कथं कौण्डिन्य: आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति निपातनात् सिद्धं, कथं साप्तन: शत्रुपर्याय: सपत्नशब्दोऽस्ति व्यन्सपत्नइति-लिंगात्, स शार्ङ्गरवादिषु पठितव्य: तत: शिवाद्यण् तस्मात् स्त्रीभ्यो ढगित्यत्रैव पुंवद्भावप्रतिषेध इति, व्याख्यानमेवात्र शरणम् । ठक्छसोरिति छस: सित्वात् सिति चेति पदसंज्ञाविधानाद्भत्वाभावाद् वचनं, ठग्रहणं

किमर्थं । इकादेशे कृते भस्याढे इत्यैव सिद्धे ठावस्थायामेव यथा स्यात्, किमेवं सति भवति, इसुसुकान्तात्क इति कादेश: सिद्धो भवति, अन्यथा यदीकादेशे कृते पुंवद्भाव: स्यात्ततो यथा माथितिक इत्यत्रेकादेशे कृते कादेशो न भवति एवं भावत्क इत्यत्रापि न स्यात् ।

क्यङ्मानिनोश्च । अयमस्या इयमस्या इति वैयधिकरण्यप्रदर्शनार्थमिदमुक्तम् । पूर्वेणैव सिद्धमिति । एकस्या एव कर्मत्वात्कर्तृत्वाच्च सामानाधिकरण्यस्याभावात् ॥

न कोपधायाः । मद्रेषु भवा मद्रिका, वृजिका, मद्रवृज्योः कन् । वैलेपिकमिति अश्महिष्यादिभ्यः अत्र मस्याढे तद्धितइति लौपसंख्यानिकी प्राप्तिः प्रतिषिद्धयते पूर्वेषु तु सौत्री । तद्धितवुग्रहणमिति । तद्धितस्य यः ककारः वौश्च यः ककारः तस्यैति वक्तव्यमित्यर्थः । पाकभार्य इति । पाकशब्दः प्रथमवयोवाची, ततो डीवपवादो ऽजादित्वाट्टाप्॥

संज्ञापूरण्योश्च । संज्ञाशब्दा ये दानादिक्रियानिमित्ता: पुंसि च स्त्रियां च लोके प्रयुज्यन्ते तदर्थ: संज्ञाप्रतिषेध: ये त्वेकद्रव्यनिमित्ता देशनिमित्ता वा संज्ञा-शब्दास्तत्राभाषितपुंस्कत्वादेवाप्रसंग: ।दत्तायते गुप्तायतइति । अत्र यद्यपि सत्यसति वा प्रतिषेधे विशेषाभावस्तथापि वस्तुत: प्रतिषेधस्य विषय इत्येतावता ऽस्योपन्यास: ॥

वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्त विकारे ।वृद्धेर्निमित्तं णकार: इह

निमित्तग्रहणं न कर्तव्यं, वृद्धेस्तद्धितस्येत्येव वक्तव्यं, वृद्धेर्यस्तद्धितः कश्च वृद्धेस्तद्धितः यस्तस्या निमित्तमेवं सिद्धे निमित्तग्रहणाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः अपर आह, षष्ठीसमासादर्शआद्यच्प्रत्यय इति, यद्वा निमित्तग्रहणाद्बहुवचनान्तस्य समासः वृद्धीनां तिसृणामपि निमित्तं वृद्धिनिमित्तमिति, वतुस्त्वाकारस्यैव निमित्तम् । इह तु सर्वस्मै हिता सर्वा सा मार्या यस्य सा सार्वमार्य इति यद्यपि सर्व-पुरुषाभ्यामिति णप्रत्यये आकार एव वृद्धिर्भवति तथापि नासौ स्वरूपेण

वृद्धेर्निमित्तं किं तर्हि णित्वेन, तच्च तिसृणामपि निमित्तं, मध्ये भवा मध्यमा, मध्यान्म:काण्डं लुनातीति काण्डलावी कर्मण्यण्, टिड्ढाणञिति ङीप्, यत्तदेतेभ्य: परिमाणे वतुप्, आ सर्वनाम्न: उगितश्चेति ङीप् तावतो तत्पुरुषाश्रयणे ऽस्यापि प्रतिषेध: स्यात्, बहुव्रीहौ तु णकारादेरभावान् न भवति ॥ काषायीति। तेन रक्तं रागादित्यण् । लौहीति । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् खदिरशब्द: पलाशादि: ईषा रथावयवविशेष: ॥

स्वांगाच्चेतो ऽमानिनि । अमानिनीति वार्त्तिके दर्शनात्सूत्रे प्रक्षिप्तं, स्वांगाच्चोपसर्जनादिति ङीष् दीर्घकेशी, सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्चेति प्रतिषेधादकेशा ।

जातेश्च । कठबह्वृचयोर्गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वान् ङीषः । अयमित्यादि । व्याख्यानमत्र शरणम् ।

पुंवात् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु । ननु कर्मधारये स्त्रियाः पुंवदित्यादिना

सिद्ध: पुंवद्भाव:जातीयदेशीययोरपि तसिलादिष्विति, किमर्थोऽयमारम्भ इत्यत आह । प्रतिषिद्धार्थोऽयमिति । प्रतिषिद्धोपि पुंवद्भावो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थ:। प्रतिषेधार्थोऽयमिति पाठे प्रतिषेधविषय: प्रतिषेधशब्देनोक्त: । निवृत्तिवचनो वार्थशब्द: । कुक्कुट्यादीनामित्यादि । अस्त्र्यर्थमसमानाधिकरणार्थं वचनम् । न वेत्यादि । उपसंख्यानं प्रत्याचष्टे, एवं न वा वक्तव्यं, किं कारणं स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात्, नात्र स्त्रीलिंगं पूर्वपदं विवक्षितम्, उभयोरेड-

मुभयोः पदं तत्र प्रकरणादिना स्त्रीत्वावसायः आरभ्यमाणेपि पुंवद्भावे, समाश्रयणीयःअनारम्भेपि तथा भविष्यति,यदि तर्हि स्त्रीलिंगेन समासः क्रियते तदा स्त्रीप्रत्ययस्य श्रवणं प्राप्नोति,एवं तर्हनभिधानात् स्त्रीलिंगेन समासो न भविष्यति, यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम्,इह तु कथं मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरमिति,नहि पुंसः क्षीरेण सम्बन्धोस्ति,अत्रापि जात्यन्तर-निवृत्तिपरत्वाच्चोदनायाःस्त्रीत्वमकिंचित्करत्वादविवक्षितं यत्र तु लिंगविशेष

उपकारकस्तत्रासौ विवक्षित एव यथा ऽजकधुण्ण जामूत्रेण पर्युक्षितं दातव्यमिति पूर्वपदार्थोऽत्र जातिरिति । कुक्कुटाण्डादौ पूर्वपदार्थो जाति:स च सामान्येन स्त्रीत्वादिविशेषरहितेन रूपेण विवक्षित इत्यर्थ: । खिद्वादिष्विति ।तत्र खिति विप्रतिषेध: स्त्रिया:पुंवदित्यत्रैवोदाहृत: घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीत्यस्यावकाश: नर्तकितरा नर्तकितमा नर्तकिरूपा,नर्तकिकल्पा,यत्र पुंवद्भाव: प्रतिषिध्यते न कोपधाया इति ।तसिलादिष्विति ।पुंवद्भाव स्यावकाश:

यद् इयन्तं न भवति दर्शनीयतरेत्यादि । पद्वितरेत्यादावुभयप्रसङ्गे विप्रतिषेध: केणो ह्रस्वो भवतीत्यस्यावकाश:नर्तकिका, पुंवद्भावस्यावकाशो दरदो पत्यं स्त्री, द्वय्, मगधेत्यण्, तस्यातश्चेति लुक्, तत: प्रागिवात्क:तसिलादिष्विति पुंवद्भावाद्वारदकाव्द:प्रत्ययस्थादितीत्वं दारदिका । ननु च परिगणितास्तसिलादय: न च कप्रत्ययस्तेषु समस्ति, एवं तर्हि विप्रतिषेधादेव कप्रत्ययोपि तत्राभ्युपगम्यतइतिअनुमीयते, पद्विका मृद्विकेत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वाद् ह्रस्व: सर्वत्र चात्र

सकृदित्याश्रयणाद् पुंवद्भावाभाव: । अनूडिति यदुक्तं तस्य प्रयोजनं दर्शयति इहेत्यादि ।तद्राजप्रत्ययस्येति ।ये ड्यचस्तेषु ड्यज्मगधेत्यण् शेषेषु जनपदशब्दादित्यञ्, पृथ इति थकारान्त: ।।

घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्यो नेकाचो ह्रस्व: । चेलादीनां वृत्तिविषये कुत्सनवचनत्वात्: कुत्सितानि कुत्सनैरिति समास: ड्य इत्यत्र ड्याश्छन्दसि बहुलमित्यादिवदागम: प्राप्त: सौत्रत्वान्न कृत: ।दत्तातरेति ।ननु च

स्वांगाच्चेत इत्यत इति इत्यनुवर्तिष्यते, एवमपि ग्रामणीतरः, अत्रापि प्राप्नोति स्त्रियामिति वर्तते एव मपि ग्रामणीतरा अत्रापि प्राप्नोति, स्त्रियामिति वर्तते, स्त्रिया इतः स्त्रीवाचिन ईकारस्येत्यर्थः ग्रामणीशब्देत्वनर्थक ईकारः शेष-प्रक्लृत्यर्थ तर्हि ङीब्ग्रहणं क्रियमाणे हि ङीब्ग्रहणे इयोनेकाच इति श्रुतत्वात्तदपेक्ष शेषो लभ्यते, अङीब् या नदी इयन्तं च यदेकाजिति, अन्तरेणापि ङीब् ग्रहणं प्रक्लृप्तः शेषः । कथमीत इति वर्तते, अनीच्च या नदी ईदन्तं च यदेकाजिति

अन्तरेणापि ङीब्ग्रहणं प्रक्लृप्तः शेषः। कथमीत इति वर्त्तते, अनीच्च या नदी ईदन्त च यदेकाजिति तदेन्ङीग्रहणं तिष्ठतु तावत्॥

नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्। भाषितपुंस्कादनूङिति निवृत्तम्। कश्च शेष इति। यदि च यत्र पूर्वसूत्रेण ह्रस्वो न विवक्षितः स शेषः ततो यदभाषितपुंस्कं यच्च भिन्नायामाकृतौ भाषितपुंस्कमेकाङ्गयन्तं तस्यापि ह्रस्वत्वं प्रसज्यते। आमलकीतरा द्रोणीतरेति। अत्रापि पूर्वेण विहितत्वादिति

प्रश्नः । पूर्वसूत्रे यत्साक्षाच्चुतं तदपेक्षः शेष इत्युत्तरं, शेषग्रहणं शक्यमकर्तुं कथं, नद्या अन्यतरस्यां ह्रस्व इत्युत्सर्गः तस्यानेकाच ईतो नित्यह्रस्वत्वमपवादः तस्मिन्नित्ये प्राप्ते उगितश्चेति विभाषाऽऽरभ्यते, यद्येवं नद्या अन्यतरस्यामित्यत्र भाषितपुंस्कादित्यनुवर्त्यते वा न वा, यद्यनुवर्त्यते स्त्रितरा स्त्रितमात्र न प्राप्नोति, अथ नानुवर्त्यते द्रोणितराऽत्रापि प्राप्नोति, तस्मात्कर्तव्यं शेषग्रहणं तस्मिंश्च क्रियमाणे श्रुतापेक्षं शेषत्वं यथा विज्ञायेतेति पूर्वसूत्रे ङीग्रह-

णमपि कर्त्तव्यम् । लक्ष्मीतरेति। अवितृतन्त्रिभ्य ईः लक्षेर्मुट् चेतीकारप्रत्ययान्तो लक्ष्मीशब्द इति कृन्नद्यन्तो भवति, स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः कथं, स्त्रिया इत्यनुवर्तते तेन नदीं विशेषयिष्यामः स्त्रिया नद्या इति न च कृन्नदी स्त्रीवाचिनी, नदीसंज्ञाऽपि तर्हि न प्राप्नोति, उक्तोऽत्र परिहारो नदीसंज्ञाप्रकरणे ॥

उगितश्च ।पुंवद्भावोऽप्यत्र पक्षे वक्तव्य इति ।भाष्ये भ तद् दृष्टं,

णमपि कर्त्तव्यम् । लक्ष्मीतरेति। अवितृतन्त्रिभ्य ई: लक्षेर्मुट् चेतीकारप्रत्ययान्तो लक्ष्मीशब्द इति कृन्नद्यन्तो भवति, स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्य: न वक्तव्य: कथं, स्त्रिया इत्यनुवर्त्तते तेन नदीं विशेषयिष्याम: स्त्रिया नद्या इति न च कृन्नदी स्त्रीवाचिनी, नदीसंज्ञाऽपि तर्हि न प्राप्नोति, उक्तोऽत्र परिहारो नदीसंज्ञाप्रकरणे ॥

उगितश्च ।पुंवद्भावोऽप्यत्र पक्षे वक्तव्य इति ।भाष्ये मे तद् दृष्टं,

प्रकर्षयोगात्प्रागित्यादिना वक्तव्यं प्रत्याचष्टे विवक्षा हि शब्दव्युत्पत्तेः प्रधानं कारणं, न चेह प्रकर्षयोगात्प्राक् स्त्रीत्वं विवक्ष्यते, तस्मादस्त्रीप्रत्ययान्तादेवाति-शायनप्रत्ययः क्रियते, तदन्तस्य तु स्त्रीत्वविवक्षायां स्त्रीप्रत्यय इति मन्यते ।

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः । महतः पुत्रो महत्पुत्र इति । ननु चात्रान्महत इत्येतावानेव योगः कर्त्तव्यः ततो जातीये चेति द्वितीयः, तत्र पूर्वस्मिन् योगे उत्तरपदेन समासः सन्निधाप्यते, स च लक्षणप्रतिपदोक्तपरि-

भाषाया निवृत्यर्थमिति वा । इह अमहान् महान्सम्पन्नो महद्भूतश्चन्द्रमा इति महच्छब्दो भूतशब्दश्चैकस्मिन्नर्थे चन्द्रमसि वर्तेते इति सामानाधिकरण्यादात्वं प्राप्नोति । स्यादेतत् । अभूततद्भावे च्विर्विधीयते, अभूततद्भावश्च कः, कारणस्य विकारात्मनाऽभूतस्य तदात्मना भावः, तत्र प्रकृतिः कर्त्री न विकृतिः तथा च संघीभवन्ति ब्राह्मणाः पटीभवन्ति तन्तवः अत्वं त्वं संपद्यते त्वद्भवतीति प्रकृत्याश्रयेण बहुवचनप्रथमपुरुषौ दृश्येते न विकृत्याश्रयेणैकवचनमध्यमपुरुषौ

ततश्च भूत इति क्तप्रत्ययो भवन् क्रियायाःकर्तरिमहत्युत्पन्नो न तु विकारे महति ततः किं,अमहतो भूतेन सामानाधिकरण्यं न तु महतः नह्यवस्थावन एकत्वेप्यव-स्थयोःसामानाधिकरण्यं सं भवति, नहि भवति बालश्चासौ स्थविरश्चेति, भवति तु बालश्चासौ देवदत्तश्चेति,अतो वैयधिकरण्यादात्वाभाव इति,यद्येवमम-हती महती सम्पन्ना ब्राह्मणी महद्भूता ब्राह्मणीति पुंवद्भावोपि न स्याद्वैय-धिकरण्यादेव यथा प्रकृतेःकर्तृत्वं दृष्टं तथा विकृतेरपि दृश्यते,तथा च पस्पशायां

भाव्यं सुवर्णपिण्ड: खदिरांगारवर्णे कुण्डले भवति इति तथा क्लृपि सम्पद्यमाने चतुर्थी वत:वयेति सम्पद्यकर्त्तरि विधीयमाना चतुर्थी विकाराद्भवति मूत्राय कल्पते यवागूरिति न प्रकृते: तथा असंघो ब्राह्मणसंघो भवति अपटस्तन्तव: पटो भवतीति विकाराश्रयं वचनं दृश्यते, तत्र यदि विकृते: कर्तृत्वमाश्रित्य सामानाधिकरण्याश्रय: पुंवद्भावो विधीयेत आत्वमपि स्यात्, अथ प्रकृते: कर्तृत्वाद्व्यधिकरण्यादात्वं न स्यात् पुंवद्भावो पि न स्यात्, उच्यते, दर्शितं तावदिदं यथा च्विविषये द्वयो-

रपि प्रकृतिविकृत्यो: कर्तृत्वमिति,युक्तं चैतत्, यदि विकृते: कर्तृत्वमाश्रित्य प्रत्यय: यदा चैकोर्थ: प्रकृतिविकारात्मक आश्रीयते तदा परिणामव्यवहार: उक्तं च

स्वद्धर्मान्तरं पूर्वमुपादत्ते यदापरम् ।
तत्वादप्रच्युतो धर्मि: परिणामस्य उच्यते ॥

इति, यदा त्वन्यतरव्यवस्था न विवक्ष्यते तदा च्वेरभाव: तन्तवो भवन्ति पटो

भवतीति तत्र योयं पूर्वकं धर्मं जहदुत्तरं चोपाददत्संमूर्च्छितोर्थः संजायमानः सम्पद्यकर्त्तेति चोच्यते तदभेदाच्च पूर्वोत्तरावस्थयोरपि कर्तृत्वमत एतदपि निरस्तम्, असत्या उत्तरावस्थाया उत्पत्तौ शशविषाणमप्युत्पद्येत सत्याश्च पूर्वावस्थाया उत्पत्तौ सर्व एव पटादयः सर्वदोत्पद्यमाना एव भवेयुरिति, कथं निरस्तं किं सदुत्पद्यते किंचासत् पूर्वोत्तरयोरवस्थयोरनुवर्त्तमानं वस्तु तस्मान्न भिन्नेन नाप्यभिन्नेन केनचिद्रूपेणोत्पद्यते यथा मृद्वस्तु घटरूपेण । यद्येवं पूर्वावस्थयी किमपराद्धं, यत्सैव

नोपद्यते, न किंचिदपराद्धम असती तु सा कथं कर्त्री स्यात्, विनष्टायां हि तस्यामुत्तरावस्थोत्पद्यते, यथा घट: पिण्डावस्थायाम् अतो मृदस्त्वेव तेनतेन पिण्डादिरूपेण परिणमतइति युक्तम्, एवमा मूलप्रकृतित: सा तु प्रकृत्यन्तरनिरपेक्षै व तेन तेन पृथिव्यादिरूपेण परिणमतइति तदेवं स्थितमेतत्संमूर्च्छितोथात्मा सम्पद्यकर्ता तदभेदाच्च पूर्वोत्तरावस्थयोरपि कर्तृत्वमिति । उक्तं च

पूर्वावस्थामविजहत्संस्पृशन् धर्ममुत्तरम् ।
संमूर्च्छितइवाथात्मा जायमानोऽभिधीयते ॥

इति । तदेवं सति च्व्यर्थे वाक्ये क्वचित्प्रकृतेरेव कर्तृत्वम्, च्व्यन्तस्य गतित्वाद्गतीनां च क्रियाविशेषणत्वादन्यद्धि भवनम् अन्यद्धि संघीभवनं तत्र केवले भवने संघः कर्ता संघीभवने तु ब्राह्मणः यथा व्याकरणस्य सूत्रं करोतीति सूत्रं तद्विशेषणं, व्याकरणं सूत्रयतीत्यत्र विशिष्टकरोतेर्व्याकरणं कर्म तद्वदत्रापि । तत्र महद्भूतश्चन्द्रमा इति च्व्यन्तोयं महच्छब्दो भूतशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्ते भवने पर्यवस्यति, भूतशब्दस्तु महत्वेनासंस्पृष्टश्चन्द्रमः स्वरूपे वर्त्तत इति वैयधिकरण्यादात्वाभावः

महद्भूता ब्राह्मणीत्यत्र तु मृगक्षीरादिवत्स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात्सिद्धं, यत्र तु स्त्रीत्वं विवक्षितं न भवत्येव तत्र पुंवद्भाव: अगोमती गोमती सम्पन्ना गोमतीभूता ब्राह्मणीति ।वृत्तिकारस्तु विकृते:कर्तृत्वाश्रयेण सामानाधिकरण्ये सत्यपि परिहारमाह ।गौणत्वान्महदर्थस्येति । गौणमुख्ययोर्हि मुख्ये संप्रत्ययो भवति, तद्यथा, गौरनुबन्ध्यो ऽजो ऽग्नीषोमीय इति न वाहीको ऽनुबध्यते, स्वशास्त्रेपि स्वरूपमित्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापितरूपवदर्थोपि तन्त्रमिति मुख्यार्थस्य

महच्छब्दस्यात्र ग्रहणाद्गौणार्थस्यात्वाभावः च्व्यन्तेषु हि एकस्य वस्तुनः प्रकृतिविकारात्मकतया ह्यात्मकत्वं गम्यते, [illegible] पटीभवन्तीति ह्युक्ते प्रागपटः संप्रति पटात्मना परिणमन्तइति प्रतीयते, पटो भवतीत्युक्ते नेवं प्रतीयते किं तु पटो रक्तादिरूपेण भवतीत्यपि गम्यते, तत्र केवलविकारावस्थावाचकस्य पटशब्दस्य प्रागवस्थायामनुगतावस्थायां च वृत्तिर्न लक्षणामन्तरेणोपपद्यते अपर आह । महत्वेन परिणामोन्मुखेऽमहति महच्छब्दस्य वृत्तिः अत्र च प्रमाणं पटो

भवतीति वाक्ये रक्तादिरूपेण भवतीत्यपि गम्यते पटीभवतीत्यत्रापटः पटो भव तीत्येव गम्यते, एवमर्थे प्रवृत्तिरूपचारमन्तरेण नोपपद्यते इति गौणार्थत्वादात्वाभाव इति मन्तव्यम् । यदि तर्हि पुंवद्भावस्तु विशेषमनुपादाय विधीयमानो गौणार्थस्यापि भवति, शब्दविशेषोपादाने हि गौणमुख्यन्यायः एवं तु गोमतीभूतेत्यत्र तु पुंवद्भावनिवृत्त्यै यतितव्यं, यदि तर्हि शास्त्रेषु मुख्यार्थस्य ग्रहणं, कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवत, गौर्वाहीको गां वाहीकमिति, उच्यते

पदान्तरसंबन्धे सति पदस्य गौणार्थत्वाभिव्यक्तिः विभक्त्यन्तं च पदान्तरेण संबद्ध्यते, ततश्च पदस्य पदान्तरसंबन्धे सति यत्कार्यं प्राप्तं तत्रैवासौ न्यायः न प्रातिपदिककार्येष्विति मुख्य एव स्वार्थे साम्प्रादिमति वृद्ध्यात्वे अनुमय गोशब्दो वाहीके वर्तिष्यते, इह तु महच्छब्दस्योत्तरपदे परतो विधीयमानमात्वं तस्यामवस्थायां मुख्यार्थस्यैव भवितुमर्हति, अनेनैव न्यायेन च तस्य गोशब्दस्य गोभवदित्यत्र ओदिति प्रगृह्यसंज्ञा न भवति, अग्निसोमौ माणवकावित्यत्राग्नेस्तुस्तोमसोमा ब्र

इति षत्वं न भवति, इदग्नेरितीत्वं च । महदात्वइत्यादि । समुच्चये चशब्दो नान्वाचये, तेन यत्रैव पुंवद्भावस्तत्रैवात्वम् । अष्टाकपालमिति । अष्टसु कपालेषु संस्कृतमिति तद्धितार्थे समास: संस्कृतं भक्षा इत्यण् तस्य द्विगोरिति लुक् । अष्टकपालमिति । समाहारे द्विगु: । पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभाव: । अष्टागवेनेति अष्टौ गावो युक्ता अस्मिन्निति त्रिपदो बहुव्रीहि: पूर्वयोर्द्वयोरुत्तरपदे द्विगौ गोरतद्धितलुकीति टच्समासान्त:तत्र दीर्घत्वेनयुक्तशब्दस्य निवृत्ति:

समाहारद्विगोर्वा साहचर्यादभेदो पचाराद्युक्तार्थे वृत्तिः ।तपरकरणं विस्पष्टार्थमिति । न भिन्नकालानां निवृत्त्यर्थमनण्त्वात् नापि गुणभिन्नानां तत्कालानां ग्रहणमभेदकत्वाद्गुणानाम् ।आनङ्प्रकरण एवास्मिन्वक्तव्येऽष्टनादिति वचनं योगविभागार्थं तेनाष्टाकपालादावात्वसिद्धिः एवं चैकादशेऽन्यत्राप्यात्वं भवति, तथा च प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसीति प्रयोगः ।

द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः अत्र संख्यातानुदेशो न भवति, यदि

स्याद् अष्टनोशीतौ प्रतिषेधःस्यात् तथा च तस्य वैयर्थ्य प्रतिषिद्धेप्यात्वे सवर्णदीर्घत्वेन भवितव्यं, द्वादश द्वाविंशतिरित्यादौ समाहारे द्वन्द्वः स नपुंसकमित्येतत्तु न भवति लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्य। द्वित्रा इति। द्वौ वा त्रयो वेति वार्थे संख्ययाव्ययासन्नेति समासः बहुव्रीहौ संख्येये डच्, द्विदशि द्विदशाः सुजर्थे समासः।

त्रेस्त्रयः। सन्ध्वेलादिषु त्रयोदशशब्दस्य पाठात्सकारान्तोयमादेशः॥

विकल्पविधानात्, पद्दन्नोमास्हृदित्यत्र हृदादेशविधानाच्च ।

पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ।आकारान्तोयमादेशो ऽविभक्तिक: । अज्यतिभ्यामिति ।अज गतिक्षेपणयो: अत सातत्यगमने ।पदग इति ।डप्रकरणे ऽन्यत्रापि दृश्यते इति ड: ।उपदेशएवेति ।समासक्रियानन्तरमेव प्रागेव समासस्य प्राप्तस्वरादित्यर्थ: । अन्तोदात्तो निपात्यतइति ।अन्यथा ऽन्तर्यत आद्युदात्त: स्यात् ।तेनेत्यादिना ऽन्तोदात्तनिपातस्य प्रयोजनमाह ।पदाजिरित्यादिनोपदे

शग्रहणस्य, यदि कृत्स्वरे कृते सत्युत्तरकाले पदशब्दोऽन्तोदात्त आदेश: स्यात्तदा सतिशिष्टत्वात्तेन कृत्स्वरो बाध्येत उपदेशएव त्वन्तोदात्तादेशे कृत्स्वर एव सति शिष्टो भवति, न चान्तोदात्तनिपातनस्य वैयर्थ्यं पदोपहत इत्यत्र श्रूयमाणत्वादिति पिरष्ठार्थ: ।

पद्यत्यतदर्थे । इके चरताविति । चरत्यर्थे य इक् प्रत्यय:कृत्प्रयत्यस्तत्रेत्यर्थ: एतद्वार्तिकादर्शनात्पपादिषु पाद: पच्चेति पठितम् । शरीरावयवस्येति ।

व्याख्यानमत्र शरणम् । अपर आह । पूर्वत्र तावच्छरीरावयवस्यग्रहणं तस्यैवाज्यादिषु करणत्वसम्भवात् इहापि स एवानुवर्तते, अत: श इत्यत्र ऋग्विषये शरीरावयवस्यासम्भवाच्चतुर्थभागवचनस्य ग्रहणमिति ।तेनेत्यादि पणपादमाषशतादित्यत्र हि परिमाणवचनै:पणादिभि: साहचर्यात्परिमाणस्य पादस्य ग्रहणं न शरीरावयवस्य । द्विपाद्यमिति ।तेन क्रीतमित्यत्रार्थे यत्प्रत्यय: इदमप्यत्र शक्यं वक्तुं, पादेन यद्विशेष्यते, पादस्य यो यत्कश्च पादस्य

यत्‌यस्ततो विहित: द्विपाद्यमित्यत्र तु पादशब्दान्ताद् द्विगोर्यद्विहित इति ।

हिमकाषिहतिषु च । पादस्य हिमं शीतं पद्धिमम्, पादौ कषन्तीति पत्काषिण: पादचारिण: सुप्यजाताविति णिनि: पदाभ्यां हन्यतइति पद्धति: ।

ऋच: शे । शे इति शस्प्रत्ययस्येदमेकदेशानुकारणमन्यस्य शशब्दस्यासम्भवात् ननु च सम्भवत्ययं पादेशेते अधिकरणे शेतेरित्यच् पादशइति, नास्त्यस्य सम्भव:

नहि ऋक्पादे कश्चिच्छेते यच्च लोमादिभ्यः शस्तस्याप्यसम्भव एव, लोमादिषु पादशब्दस्याभावात् ।

वा घोषमिश्रशब्देषु । पन्निष्क इति । निष्कशब्दः सुवर्णजातिवचनः पादशब्दः परिमाणवचनः कर्मधारयः समासः ।

उदकस्योदः संज्ञायाम् । उदमेघ इति । षष्ठीसमासः सादृश्यात्पुरुषस्य संज्ञा पितुरप्रसिद्धत्वात्पुत्रेण व्यपदेशः । उदकं वहतीति कर्मण्यण्, उदवाहः ।

क्षीरोदइति बहुव्रीहिः । अत्र केचिदाहुः । उदकशब्देन समानार्थ उदशब्दोऽस्ति तथा च संज्ञायामपि प्रयुज्यते । अप्रसंनोदइति, इदं वचनं संज्ञायामुदकशब्दस्य प्रयोगनिवृत्त्यर्थमिति । एवं तु वक्ष्यमाणो विकल्पोऽनर्थकः स्यात् ॥

पेषंवासवाहनधिषु च । असंज्ञार्थमिदम् । उदधिरिति । कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः, घटादिरत्रोदधिः समुद्रे पूर्वेणैव सिद्धेः ॥

एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् । एकोऽसहायइति । यद्ययमेकशब्दः

संख्यावचनः स्यात्तस्यैकैत्पनर्थकं स्यात् नहि द्वौ च बहवो वा आदिभूता क्वचित्सम्भवन्ति, तस्मादसहायवचन एकशब्दः । नन्वेवमप्यस्य व्यावर्त्यं न सम्भवति, कथम्, एकैकवर्णविशवर्तित्वाद्वाचः यदि ह्यनेकस्य वर्णस्य युगपदुच्चारणं स्यात्तदा स्थालीशब्दो ऽनेकहलादिः यदि वा क्रमेणोच्चारिता अपि वर्णा अवतिष्ठेरन् तदापि युगपद्वर्णयोरुपलम्भादादित्वं स्यात्, यतस्तु नोच्चारणे युगपदुपलब्धौ वा वर्णानां यौगपद्यं तस्मादेकस्यैवादित्वमिति न किंचिदेकग्रहणेन शक्यं

व्यवच्छेत्तुम् एवं तद्ग्रहणसामर्थ्याद्विशिष्टमसहायत्वमाश्रीयते किं पुनस्तत्, आनन्तर्यं तदेतदाह । तुल्यजातीयेनानन्तरेणेति । हल्त्वेन तुल्यजातीयत्वेन तुल्यस्थानादिभिर्भिन्नजातीये व्यवहिते च सहायत्वाप्रसिद्धेरेवमुक्तम् ।

मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च । द्रवद्रव्यसंयुक्ताः सक्तवो मन्थाः । उदकेन मन्थइति । तृतीयेति योगविभागात्समासः अथ तु मथ्यतइति क्रियाशब्दस्तदा कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः सक्तवौदनाभ्यामन्नेन

व्यंजनमिति, बिन्दुवज्रवीवधैः षष्ठीति, मारहारगाहैः कर्मण्यणन्तैरुपपदमिति समासः उदकस्य वज्रं क्रूरं, यदपां क्रूरमिति दर्शनात्, अन्येपि यथासम्भवं समासा भवन्त्येव उदकं वज्रमिव भिन्दानो हृदयमसाहिनोदवज्रः ।

इको ह्रस्वो ऽङ्यो गालवस्य । ग्रामणिपुत्र इति । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् अग्रग्रामाभ्यान्नयतेरिति णत्वम् । गार्गीपुत्र इति । गार्ग्यशब्दाद्यञश्चेति ङीप्, यस्येति च, हलस्तद्धितस्य । कारीषगन्धीपुत्र इति । ष्यङः संप्रसारणं,

संप्रसारणस्येति दीर्घः । काण्डीभूतमिति ।ऊर्यादिच्विडाचश्चेति निपात-
संज्ञायामव्ययत्वं, स्त्रीवेषधारी नर्तकः पुरुषो मुकुंसः इहालाबुकर्कन्धुजम्बुफ-
लमिति फलशब्दउत्तरपदे जम्ब्वाह्रस्वत्वं द्वन्द्वे जम्ब्वां मुत्तरपदे कर्कन्ध्वा
ह्रस्वत्वम्, अलाव्वास्तु न प्राप्नोति, कर्कन्ध्वा अनुत्तरपदत्वात्, एवं तर्हेव विग्रहः
करिष्यते अलाबूश्च कर्कन्धूश्च अलाबुकर्कन्ध्वौ ते च जम्बूश्च अलाबुकर्कन्धुजम्ब्-
वस्तासां फलमलाबुकर्कन्धुजम्बुफलमिति, एवमपि जम्ब्वाःपूर्वनिपातःप्राप्नोति

एवं कर्कन्धुजम्ब्वोरपि द्वन्द्वे द्रष्टव्यं,जम्बुशब्दो राजदन्तादिषु द्रष्टव्यः ।

एक तद्धिते च । एकेत्यविभक्तिको निर्देशः समानाधिकरणे हि स्त्रियाः पुंवद्भावेनैव सिद्धत्वात् । व्यधिकरणार्थमिदम् । एकत्वमिति ।असहायादिवचनो मेकशब्दः संख्यावचनस्य तु त्वतलोर्गुणवचनस्येति पुंवद्भावेनैव सिद्ध, किं पुनः कारणं स्त्रीलिंग एवोदाह्रियते न पुनर्यथाश्रुतः पुल्लिंगो नपुंसकलिंगो वेति तत्राह लिंगविशिष्टस्येति ।स्त्रीलिंगस्यैव ह्रस्वविधानमर्थवद् भवति नेतरस्य,तस्य स्वत

एव ह्रस्वान्तत्वात् । ननु चास्तु स्वत एवान्तो ह्रस्वो यस्त्वसावादिरेकारस्त-
दर्थमितरस्यापि ग्रहणमर्थवत्, अत आह ।बचेति । स्यादेतदेवं यदि गृह्यमाणे-
नैकशब्देनाचश्चेत्युपस्थापितोऽज्विशेष्येत एकशब्दस्य योऽच् यत्र कुत्र स्थितइति,
इह तूपस्थापितेनाचा गृह्यमाण एकशब्दो विशेष्यते एकस्य ह्रस्वो भवति किंवि-
शिष्टस्य अच:अजन्तस्येति, तत्रालोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य ह्रस्वेन भाव्यं तच्च टावन्त-
स्यैवार्थवत् नेतरस्य, इतिकरणे हेतौ ।

इयापो:संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ।बहुलग्रहणात्क्वचिदनुत्तरपदेपि भवति,अनुगायन्ति नयो गर्भिणायइति,एवं कृत्वा फाल्गुनी पौर्णमासीति प्रत्युदाहरणोपपत्ति: कर्मधारये पुंवद्भाव: प्राप्नोति ।ऊर्णम्रदा इति ऊर्णावन् मदीयसीति यावत् छान्दस ईयसीशब्दस्याकार:तैत्तिरीयास्तु दीर्घमधीयते ऊर्णाम्रदसं चास्तृणामीति ।

इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु । इष्टकचितमिति । कर्तृकरणे कृता

बहुलमिति समासः । इषीकतूलमिति । षष्ठीसमासः । मालाम्बिभर्तीति मालभारिणी, सुप्यजाताविति णिनिः प्रायेण तु हरितिमधीयते, प्रयोगस्तु बिभर्तेः मल्लिका मालभारिण्य इति । इष्टकादिभिस्तदन्तस्यापि ग्रहणं भवतीति । यथा तु भवति तथाऽलुक्प्रकरण एवोक्तम् ॥

खित्यनव्ययस्य । इह ह्रस्वश्रुत्याच इत्युपस्थाप्यते, तत्र यदि पूर्वपदेनाज्विशेष्येत पूर्वपदस्याचो ह्रस्वो भवति यत्र तत्र स्थितस्येति, ततो वाङ्मन्यइत्यादाव-

पि प्राप्नोति तस्मादचा पूर्वपदं विशेष्यते,अजन्तस्य पूर्वपदस्येति, तत्र कालिं-मन्येत्यादावपि मुमि कृतेऽजन्तत्वाभावाद् ह्रस्वाभाव इत्यत आह । मुमा ह्रस्वो न बाध्यतइति । कुत इत्यत आह । अन्यथा हीति ।उच्यते चेदमजन्तस्य ह्रस्व इति, यदि पूर्वं मुम् स्याद्वचनमिदमनर्थकं स्यात्तस्मान्मुमा ह्रस्वो न बाध्यते कथं पुनर्मुमा ह्रस्वबाध: शंकित: यावता स्तनन्धयादौ चरितार्थस्य मुम: कालिं-मन्येत्यादौ ह्रस्वेनैव बाध: शंकनीय:तस्मादयमस्यार्थ: यथा पूर्वं,अनुमा ह्रस्वो न

बाध्यते तथा सूत्रस्यार्थो वर्णनीयः अजन्तस्य ह्रस्वो विधेयः न तु पूर्वपदसम्बन्धिनोचो ह्रस्व इति तस्मिन्पक्षे मुमि कृतेऽपि ह्रस्वप्रवृत्तिसम्भवादनवकाशत्वाभावात् मुमि कृते पश्चाद्ध्रस्वः स्यात् पूर्वं तु मुमा बाध्येतेति, यत्पुनरुक्तं मुम एव ह्रस्वेन बाधः शंकनीय इति, अत्र परिहारमुत्तरसूत्रे वक्ष्यति, कथं पुनरत्र खिदन्तस्य ग्रहणं यावता ज्ञापितमेतदुत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न भवति तत्राह । अनव्ययस्येत्येतदेवेति । धातोरेव खितो विधानान्नाव्ययात्परः खित्प्रत्ययः

सम्भवति, तस्मादव्ययप्रतिषेधादत्र तदन्तग्रहणमित्यर्थः ।

अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् । अरुन्तुदइति । विध्वरुपोस्तुदइति खश्, तुदादित्वाच्छः सकारात्पूर्वं मुमि कृते सकारस्य संयोगान्तलोपः । द्विषन्तपइति । द्विषत्परयोस्तापेरिति खच्, खचि ह्रस्वः मुमादि पूर्ववत् विद्वन्मन्यइति । वसुस्रंसुध्वंस्वितिदत्वं, यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा अन्तग्रहणमनर्थकं वर्णग्रहणे सर्वत्र तदन्तविधेभावादित्यत आह । अन्तग्रहणमित्यादि । समीपवचनान्तशब्दः

अच्चासावन्तश्चेति अजन्त: निपातनाद्विशेषणस्य परनिपात: क:पुनरसौ पूर्वसूत्रे विहितो ह्रस्वस्तेन पूर्वपदस्य तदन्तविधि एतदुक्तं भवति,योऽयमस्य सूत्रस्य सत्र समीपभूतो य: पूर्वसूत्रे विहितो ह्रस्वस्तदन्तस्य मुम् इति,यतो ह्रस्वे कृते मुम् भवतीति,एतेनैतदपि निरस्तं मुम एव ह्रस्वेन बाधप्रसंगइति कथं तन्निमित्तकत्वान्मुम:ह्रस्वनिमित्तको ह्येष मुम् भवति,यद्येवं स्तनन्धयादौ यत्र ह्रस्वो न क्रियते तत्र मुम् न प्राप्नोति किं पुन:कारणमत्र ह्रस्वो न क्रियते प्रयोजनाभावात्,अस्ति

प्रयोजनं, किं मुम् यथा स्यादिति, इदानीमेव ह्युक्तं ह्रस्वनिमित्तको मुमिति ।

इच एकाचो ऽम्प्रत्ययवच्च ।अमागमो भवतीति ।कथमस्यागमत्वं, मित्त्वात् यद्येवं मकार इत्संज्ञक: प्रयोगे श्रवणं न प्राप्नोति, श्रियंमन्य:भुवंमन्यइति, नैवास्य मकारस्य श्रवणं किं तर्हि मुम:ननु च नाप्राप्ते मुम्यारभ्यमाणोऽयमागमस्तं बाधेत उक्तं तत्र अन्तग्रहणं कृताजन्तकार्यप्रतिपत्त्यर्थमिति, तेनास्मिन्नपि प्रकृते भविष्यति वयन्तु ब्रूम: नैवायमित्संज्ञको मकार: अम् प्रत्ययवद्भावेन न विभक्तौ तुस्मा इति

प्रतिषेधात्, यद्येवमादेश:प्राप्नोति अम् ।प्रत्ययवद्भावात्परो भविष्यति, आगमव्यपदेशस्तु यौगिक: समीप आगच्छतीति यथा न्व्वाभ्यां पदान्ताभ्यामित्यत्रैव: द्वितीयोपि वा मकार:संयोगान्तलोपेन लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यम् । यद्यत्र प्रत्ययवच्चेत्येतावदुच्येत गांमन्य इत्यत्रौतोम् शसोरित्याकारो न स्यात्, शसा सहचरितस्यामस्तत्र ग्रहणात् इह च स्त्रीमन्य इत्यमि पूर्व इति पूर्वरूपं न स्यात् प्रथमयोरिति तत्रानुवृत्ते:इह च नरसन्य इति ऋतोङि सर्वनामस्थानयोरिति गुणो

न स्यात्, सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात् यत्र हि सामान्यशब्देनातिदेशस्तत्र विशेषाणामशब्दार्थत्वात्सामान्यनिबन्धनमेव कार्यं प्राप्यते, यथा ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति ब्राह्मणमात्रप्रयुक्तं कार्यमतिदिश्यते न माठरादिविशेषप्रयुक्तं तद्वदत्रापि प्रत्ययमात्रप्रयुक्तयोरियङुवङोरेवातिदेशः स्यात् नत्वाकारादेरिति मत्वाह । अम् प्रत्ययवच्चेति । एतदेव विवृणोति । द्वितीयैकवचनवच्चेति । ननु चाजेकमप्ग्रहणं यदि तेनागमो निर्दिष्टः प्रत्ययो न विशेषितः स्यात् अथ प्रत्ययो

विशिष्यते आगमो न निर्दिष्टः स्यादित्यत आह । वमिति हीत्यादि ।नन्व-
त्रापि पक्षे ऽमुप्रत्ययप्रयुक्तयोरात्वपूर्वत्वयोरेवातिदेशः स्यान्न गुणस्य सर्वनाम-
स्थानमात्रनिमित्तस्य नतरामियङुवङोः प्रत्ययमात्रनिमित्तयोः स्यादेतदेवं,यद्यमि
यदाहत्य विहितं तस्यैवातिदेशः स्यात् वयन्त्वमियद्दृष्टं सामान्यनिबन्धनं
विशेषनिबन्धनं वा तत्सर्वमतिदिशामः ।त्वङ्मन्यइति ।अत्र त्वचंमन्यइति
प्राप्नोति येषामेको मकारःप्रत्ययवद्भावात् परोयमिति पक्षःयेषामपि

द्वितीयस्तेषामचः परोम् प्राप्नोति, येषां त्वित्संज्ञको मकारस्तेषमत्रापि को दोष: इति चिन्त्यम् । नन्वज्ग्रहणानुवृत्तेरेवात्र न भविष्यति, उपसमस्तस्य पृथगनुवृत्तिदुर्ज्ञानेति मन्यते । लेखाभ्रंमन्यइति । पूर्ववद् ह्रस्वत्वं मुमागमश्च । अथेहेत्यादि । भाष्ये अथेह कथमित्यारभ्य श्रिमन्यमिति भवितव्यमिति स्थितं, स्थापितमित्यर्थ: तेन भिन्नकर्तृकत्वं ना शंकनीयम् ननु च स्त्रीलिंग: श्रीशब्दस्तत्कथं श्रिमन्यमिति रूपमित्याशंक्योपपादयति । तच्चेदमिति । अथान्तरे हि वर्त्तमाना: शब्दा:

केचित्स्वलिंगत्यागेन वर्त्तन्ते यथा यष्ट्यादय: शब्दा: पुंयोगात्स्त्रियां वर्तमाना: यष्टी प्रचरी गणिकेति, केचित्तु स्वलिंगोपादानेन यष्टी: पुरुषान् प्रवेशयेति, तत्रेह प्रथमा विधा भाष्यकारस्याभिप्रेता तेन स्वमोर्नपुंसकादित्यमो लुकि कृते श्रिमन्यमिति भवति, यद्येवं सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यस्यापि लुकोतिदेश: प्राप्नोति तस्याप्यत्र दृष्टत्वात्, यथा म्विधानसामर्थ्यादस्य लुको नातिदेश: स्वमोर्नपुंसकादित्यस्यापि न स्यात् ।उच्यते । येन नाप्राप्तइति वा मध्येपवादा

इति वा सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यस्यैव लुको विधानसामर्थ्याद्बाधः न स्वमोर्नपुंसकादित्यस्य, एवमप्येकपदाश्रयत्वाल्लुगन्तरंगो विपर्ययादागमो बहिरंग इत्यन्तरंगे लुकि कर्तव्ये बहिरंगोमागमो नास्त्यैव तत्कृतो लुक्, नात्र बहिरंगपरिभाषा शक्या श्रयितुम्, अनुस्वारोऽपि हि न स्याद् अरुन्तुदो द्विषन्तप इति, तस्मादत्र लुकि सति त्रिमन्यमिति भवति, येषां त्वमो मकार इत्संज्ञकः प्रयोगे तु मुमः श्रवणं तेषामकारमात्रस्य लुकि सति मुमः श्रवणप्रसंगः ॥

वाचंयमपुरन्दरौ च । वाचंयमइति ।वाचि यमो व्रतइति खच् ।पुरंदरइति ।
पू:सर्वयोर्दारिसहोरिति खच्,खचि ह्रस्व: उभयस्यापि पूर्वपदस्यामन्तत्वं निपात्यते।

कारे सत्यागदस्य । सन्त्यंकार: समयकरणम् अशपथेपि परत्वाड् डाचं बाधित्वा कारे मुमेव भवति, अगदंकारो विषप्रतिपक्षद्रव्यविशेषकरणं,भक्षांकारो यागविशेषे द्रव्यभक्षणस्य करणं भक्षांकरोतीति वा भक्षकार: कर्मण्यण् । धेनुंभव्येति । भविष्यन्ती धेनुरुच्यते,भव्येयेति यत्कर्त्तरि ।लोकंपृणेति ।पृणोति:

पूरणकर्मा मूलविभुजादित्वात्क: अनभ्याशमित्यइति । इतिस्तुशासित्यादिना क्यप् एतव्यमित्यम् ।अनभ्याशन्दूरम् अनभ्याशमित्य:दूरत: परिहर्त्तव्य उच्यते । भ्राष्ट्रमिन्ध:अग्निमिन्धइति ।कर्मण्यण् घञन्तेन वा षष्ठीसमास: । तिमिंगिल इति । मत्स्यविशेष: तिमिंगिलतीति पूर्ववत्क: इत्वम् ।अचिविभाषेति । लत्वं, तिमिंगिलगिल: अयमपि मत्स्यविशेष एव । गिलगिले चेति ।यदा गिलं गिलतीति गिलगिल:तिमिंगिलगिलइति व्युत्पत्तिस्तदेदमुपसंख्यानं,यदा हि

तिमिगिलं गिलतीति तिमिगिलगिलइति व्युत्पाद्यते तदानर्थं स्तेन । उष्णाकरणं मद्रंकरणमिति । षष्ठीसमासौ । पुत्रइवेति । टकारो ङीबर्थः । केचित्त्वित्यादि तेषां पक्ष उपसंख्यानमिदं नारब्धव्यम् । अन्यत्रापि ङीत्यादिना शांगरवादि-पाठमेवं द्रढयति । अन्ये तु शागरवादिपाठं नेच्छन्ति ।

श्येनतिलस्य पाते े । श्येनपातोस्यां क्रियायामिति । यद्यपि घ : सास्यां क्रियेति न इत्यत्र क्रियाग्रहणं प्रकृत्यर्थविशेषणं न प्रत्ययार्थः श्येनपातोस्यां

तिथौ श्येनपाता तिथिरिति तत्रोदाहृतत्वात्, तथाप्यस्यामिति स्त्रीलिंगमात्रस्य प्रत्ययार्थत्वात्क्रियाया अपि प्रत्ययार्थत्वमविरुद्धम् । श्येनंपातेति ।पतनं पातः श्येनस्य पातः कर्त्तरि षष्ठ्याः समासः ततो घ : सास्यामिति : ॥

रात्रेः कृति विभाषा । कृदन्तउत्तरपदइति ।यद्यप्याचारक्विवन्तस्य रात्रिशब्दस्यानन्तरं सृजादिःकृत्संभवति तथापि तस्य गौणार्थत्वादग्रहणमिति सामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारेऽप्यत्र तदन्तविधिर्भवति । रात्रिचर इति ।रात्रौ चरतीति

चरेष्ठः । रात्रिमटइति । अटतीत्यटः पचाद्यच्, साधनं कृतेति समासः । अप्राप्तविभाषेयमिति । ननु चोभयत्र विभाषेयं युक्ता, रात्रिंमन्येत्यादौ खिदन्ते प्राप्तौ ऽन्यत्राप्राप्त इत्यत आह । खिति हि नित्यं मुम् भवतीति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः ।

न लोपो नञः । नञः सानुबन्धकस्य ग्रहणं पामादिभ्यो नः

पामनपुत्र इत्यादौ माभूत, अथ क्रियमाणेऽपि सानुबन्धकग्रहणे स्त्रैणपुत्र इत्यत्र कस्मान्न भवति, प्रत्ययञित्वस्य वृद्धिस्वरयोश्चरितार्थत्वात् निपातञित्वस्य चाचरितार्थत्वात् पूर्वपदेन वा नञ् विशेष्यतइति अपूर्वपदत्वान्न भविष्यति, एवं च कृत्वाऽनुबन्धोच्चारणमपि न कर्तव्यमपूर्वपदत्वादेव पामनापुत्रे न भवष्यति। अदर्शने तिडीति। अदर्शनो निन्दा। नञोशिति वा नञोऽनिति वा सिद्धे लोपवचनं साकल्यकार्थमित्याहु:।

तस्मान्नुडचि । नञ एव हि स्यादिति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति वचनात् । नञश्च नुटि सत्यनिष्टं रूपं स्यात्, नलोपविधानमनजाद्यर्थं स्यात्, तस्माद्ग्रहणे तु सति पंचमी निर्देशस्य बलीयस्त्वादुत्तरस्यैव भवति । ननु यदि तत्र एव स्यान्नाचीति नलोपमेव प्रतिषेधेत्, तद्वचनन्तूत्तरपदस्यैव भविष्यति, तस्मादेवं वक्तव्यं नाप्राप्ते नलोपे आरभ्यमाणो नुट् तस्य बाधकः स्यात्, तस्माद्ग्रहणेतु सति निमित्तमेव नुटो नलोपो भवति । अथ नुगिति

पूर्वान्ति एवायं कस्मान्न कृत: एवं हि नञ एव स्यादित्येवमपि दोषो न भविष्यति, तत्रायमप्यर्थ:तदो: स: सावित्यत्र तदोरित्यपनीय तोरिति वर्गग्रहणमेव कर्तव्यं, परादौ हनेष करोतीत्यत्र नुटो नकारस्यापि प्रसंगाद-शक्यं वर्गग्रहणं तत्राह । पूर्वान्ते हीति । डमुट् प्राप्नोतिती । नलोप: प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो विधानसामर्थ्यान्न भवतीति भाव: । अत्रापि पदाइदं कर्तव्यं नाप्राप्ते नलोपे आरभ्यमाणो नुक् तस्य बाधक: स्यादिति।

नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या।

नभ्राडिति । भ्राजभासेत्यादिना क्विप्, व्रश्चादिषत्वं जश्त्वं डकार: तस्य वावसानइति पक्षे चर्त्वं टकार: । पादिति शत्रन्तमिति । तनूनपादुच्यते, अपांनपादित्यादावनपुंसकेऽपि दर्शनादुभेवनस्यत्यादिष्वित्यत्र पाते: क्विपि निपातनाल्लुगित्यभिधानाच्चापपाठोयं पादिति क्विबन्तमिति पाठ:, शत्रन्त-मित्यस्य वानन्तरं नरेन मन्तव्यमित्यध्याहार्यम् । औणादिक: किप्रत्यय इति

इगुपधात्किरित्यनेन कंसुखम्, अकं दु:खं तद्यत्र नास्ति स नाक: स्वर्ग: ।

दु:खेन यत्र संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।
अभिलाषोपनीतं च सुखं स्वर्गपदास्पदम् ॥

इति हि पठन्ति । अत्र नपुंसकादित्रये निपात्यमस्तीति ते तथैव ग्राह्या: इतरेषु तूत्तरपदमात्राणि गृहीत्वा नञ् प्रकृत्यैव प्रकृत्येत्यैव वाच्यम्, एवं सिद्धे सति समुदायपाठ: प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थं, तेन नासत्यावित्यश्विनोरेव भवत्यन्यत्रानसत्या

इत्यैव एवमन्यत्रापि यथासम्भवं द्रष्टव्यम् । प्रकृत्यैति वचनमुत्तरार्थम् इह तु निपातनादेव सिद्धम् ॥

एकादिश्चैकस्य चादुक् । एकादिरिति बहुव्रीहिः आदिशब्दो व्यवस्थावचनः । एकान्नविंशतिरिति । पूर्वं नञो विंशत्यादिभिःसमासं कृत्वा पश्चात्तृतीयासमासः कर्तव्यः । किमर्थं पुनः पूर्वान्तोयमादुक् क्रियते न परादिराडुट् क्रियते, एवमेकस्येत्यागमिनिर्देशार्थं न कर्तव्यं भवति, प्रकृतस्य नञ्

एवागमित्वादित्यत आह । पूर्वान्तिश्चायमिति । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको-वेत्यत्र न पदान्ताट्टोरनामित्यतः पदान्तग्रहणमनुवर्त्ते, ककुद्‌: बध्नातीत्येवमादिषु माभूदिति, परादौ सति दकारः पदान्तो न स्यादिति अनुनासिको न स्यात्, अथानुट् क्रियेत एवमपि पक्षे दकारश्रवणं न स्यात्तदिदमुक्तम् । अनुनासिको विकल्पेन यथा स्यादिति । किमर्थं पुनरादुक् क्रियते अदुगेव नोच्येत सवर्णदीर्घत्वे तावत् सिद्धम्, अतो गुणइति पररूपत्वं चाकारोच्चारणसामर्थ्यादिव

न भविष्यति, यदि स्याद्दुकमेव विदध्यात् सवर्णदीर्घत्वं तु यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थक इति न्यायाद्भविष्यति ।वृत्तिकारेण तु प्रतिपत्तिलाघवार्थमादुगयं व्याख्यात:॥

नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ।गमेर्डप्रत्ययइति ।डप्रकरणे अन्यत्रापि दृश्यतइति ।

सहस्य स: संज्ञायाम् । सह्युध्वेति । युध्यते: क्वनिप् राजनि

युधिकृञः । सहे चेति सादेशः । उदात्तौ निपात्यतइति । अन्यथा तु किं स्यादित्यत आह । उदात्तानुदात्तावेतौ हीति । सहशब्दे निपाता आद्युदात्ता इति सशब्द उदात्तः शेषनिघाते हशब्दोऽनुदात्तः तेनासावुदात्तानुदात्तत्वान् तस्य स्थाने भवन् सशब्द आन्तर्यतः स्वरितः स्यात् तन्माभूदेष दोष इति उदात्तौ निपात्येत ।यद्येवमव्ययीभावेपि तस्यैवोदात्तत्वं श्रूयेत तत्राह ।स चेति अयमभिप्रायः समासे कृते समासस्वरश्च प्राप्नोति अयं चादेशस्तत्र परत्वादस्मिन्ना

देशे उदात्तेऽ भिनिर्वृत्ते पुनः प्रसंगविज्ञानात्समासस्वरः स च सति शिष्ट इति तस्यैव श्रवणम्, उदात्तनिपातनस्य तु यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बहुव्रीहितत्पुरुषयोस्तत्रैव श्रवणमिति । सैष्टि सपशुबन्धमिति । अन्तवचने ऽव्ययीभावः ।

ग्रन्थान्ताधिके च ।सकलमिति । कला कालविशेषः तत्सहचरितो ग्रन्थोऽपि कला, एवं समुहूर्तमित्यत्रापि । संसंग्रहमित्येतत्तु प्रमादाल्लिखितम्, अत्र ह्यव्ययीभावे चाकालइति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धः समासः कालवाचिन्युत्तरपदइति

कालादय:शब्दा यद्यपि तत्सहचरितग्रन्थपरास्तथाप्यधीतइति पदान्तरप्रयो-जनसमधिगम्यत्वाद्ग्रन्थपरत्वं बहिरंगमिति कालाश्रय: प्रतिषेध एव स्यादिति मन्यते । सद्रोणेति । तेन सहेति तुल्ययोगइति बहुव्रीहिरयं,तेन वोपसर्जनस्येति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् ।

द्वितीये चानुपाख्ये । अप्रधानो य: स द्वितीय इति । तत्रैव लोके द्वितीयशब्दस्य प्रयोगात्, स्वामिभृत्ययोर्हि स्वामिनं प्रति भृत्यो द्वितीय

इत्युच्यते, न विपर्ययेण, उपाख्यायेत इत्यस्य विवरणम् । प्रत्यक्षेणोपलभ्यत इति घञर्थे कविधानमिति कः कर्मणि । साग्निरिति । पूर्ववद्बहुव्रीहिः इदमपि नित्यार्थं वचनम् । अग्न्यादय इत्यादिना अनुपाख्यत्वं दर्शयति, कपोतश्चेदगारमुपहन्यात् तत्र कपोतेनागिरनुमीयते विद्युद्धात्ययोश्च रक्षः पिशाचं वर्त्तेइति वार्त्ता ॥

अव्ययीभावे चाकाले । अकालवाचिनीति । स्वरूपग्रहणं न भवति

ग्रन्थान्ताधिके चेत्यत्र ग्रन्थग्रहणात् तद्धि समुहूर्तमित्यादौ यथा स्यादित्यैवमर्थं यदि चात्र स्वरूपग्रहणं भवति तदा मुहूर्तादौ निषेधाभावादनेनैव सिद्धत्वादनर्थकं तत्स्यात् । सचक्रमिति । यौगपद्येऽव्ययीभावः । सपुरमिति । ऋक्पूरब्धूरित्यकारः समासान्तः सहपूर्वाह्णमिति । साकल्येऽव्ययीभावः ।

वोपसर्जनस्य । उपसर्जनस्येत्यस्य सहशब्दे विशेष्ये सहयुध्वा सहकृत्वेत्यत्रापि स्यात् अनर्थकं विशेषणं स्यात् सहशब्दस्य चासत्ववाचित्वाद् द्वन्द्वो

न सम्भवति, समासान्तरे च सह उपसर्जनमेव तस्मादुत्तरपदेन सन्निधापितस्य समासस्यैवेदं विशेषणं विज्ञायते, तत्राप्यवयवद्वारा समासस्योपर्जनसंज्ञाया अभावात् सर्वत्र च समासे कश्चिदवयव उपसर्जनमेव, उच्यते चेदमुपसर्जनस्येति ततश्च सर्वावयवद्वारा विज्ञायते तदिदमुक्तम् । उपसर्जनसर्वावयव इति । तदवयवस्येति उपसर्जनस्येत्यवयवयोगे षष्ठीति दर्शयति । सहकृत्वप्रियइति । वा प्रियस्येति पूर्वनिपातविकल्प: । इह बहुव्रीहौ यदुत्तरपदमिति । उत्तरपदाधिकारात्,

सर्वोपसर्जनस्य बहुव्रीहेराश्रयणाच्च तत्सम्बन्धिन्येवोत्तरपदे सहशब्दस्यानन्तरे सभावेन भाव्यमिति भाव:। तत्पर: सहशब्दो न भवतीति। पूर्वत्र तावन्न भवति, कृत्वशब्देन व्यवधानात्, उत्तरत्रापि सहकृत्वेत्येतदुत्तरपदं न कृत्वशब्द:।

प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु। प्रकृत्याशिषीत्येतावत्सूत्रं परिशिष्टं भाष्यवार्तिकदर्शनात्सूत्ररूपेण पठितं नेति, वक्तव्ये प्रकृतिवचनं वैचित्र्यार्थम्॥

समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु। समानस्येति योगविभाग इति।

अपर आह । सहशब्दः सदृशवचनोऽस्ति यथा सदृशः सख्या ससखीति, तस्यायमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः समानो धर्मोऽस्य, समानः पक्षोऽस्य, समाना जातिरस्य वोपसर्जनस्येति सभावः समानशब्दस्य तु समानजातीय इत्यादि भवति योगविभागे तु तस्य नित्यत्वान्नैतत्सिध्यति । अत एव भाष्यवार्तिकयोर्योगविभागस्य नोपन्यास इति ।

ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ।

अपर आह । सहशब्दः सदृशवचनोऽस्ति यथा सदृशः सख्या ससखीति, तस्याय-मस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः समानो धर्मोऽस्य, समानः पक्षोऽस्य, समाना जातिरस्य वोपसर्जनस्येति समावः समानशब्दस्य तु समानजातीय इत्यादि भवति योग-विभागे तु तस्य नित्यत्वान्नैतत्सिध्यति । अत एव भाष्यवार्तिकयोर्योगविभाग-स्य नोपन्यास इति ।

ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ।

सज्योतिरिति । समानं ज्योतिरस्येति बहुव्रीहिः यस्मिज्ज्योतिष आदित्ये नक्षत्रे वा उपनिपतितमानस्यास्तमयादनुवर्तमानमाशौचंसज्योतिरित्युच्यते सरूपाणामेकशेष: स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेतिनिर्देशाद्बहुव्रीहावप्ययं समावो भवति न तु पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानेति प्रतिपदोक्त एव तत्पुरुषे ।

चरणे ब्रह्मचारिणि । चरणशब्द: कठकलापादौ शाखाविशेषे मुख्य: तदध्यायिषु पुरुषेषु गौण: तदिह मुख्यो गृह्यते,समानो ब्रह्मचारी,

तावन्योन्यं सब्रह्मचारिणावित्यर्थः। एतच्च चरणग्रहणाल्लभ्यते तद्धि चरणे समाने यथा स्यादाकारादौ मामूदित्येवमर्थं कृतम्,एवं चरणे गम्यमानइत्यस्यापि चरणे समानत्वेन गम्यमानइत्ययमर्थो दृष्टव्यः।

तीर्थे ये।सतीर्थ्य एकगुरुकः।

विभाषोदरे। यप्रत्ययान्त इति। पूर्वसूत्रे य इति यकारादेः प्रत्ययस्य ग्रहणं यप्रत्ययोन्ते समीपे यस्य स तथोक्तः तत्र यदा समावस्तदा

सोदराद्यः यदा तु न तदा समानोदरे शयित इति यत् ।

दृग्दृशवतुषु । वतुग्रहणमुत्तरार्थमिति । समानशब्देऽसम्भवात् । दृक्षे चेति । छान्दसमेतदिति केचित्, भाष्ये सदृक्ष इत्यनुदाहृतत्वात्तस्मिन्पक्षे क्स-प्रत्ययोऽपि छन्दस्येव ।

इदंकिमोरीश्की । इयान्कियानिति । घस्येयादेशे कृते यस्येति चेतीकारलोपः किमिदंभ्यां वो घ इति वतुविधिः । नासतो वतुषो वकारस्य

घकार: शक्यो विधातुमिति वतुपो ऽप्यनेनैव विधानमिति भाव: ।

आ सर्वनाम्न: । अकारोच्चारणमतो गुणे पररूपत्वं माभूत्, अकार-विधानं त्वन्तस्य निवृत्यर्थं स्यात्, लोपविधौ तु गौरवं भवति ।

विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यंचतावप्रत्यये । व प्रत्ययो यस्मात्सवप्रत्यय: विष्वद्र्यडिति । अंचते: क्विनि लोपे उगिदचामिति नुम् संयोगान्तलोप: क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वं नकारस्य डकार: अद्रिसध्र्योरिति । वर्त्तिकस्य

साधारणत्वादिह सधिशब्दोपादानम्, अश्वमंचति अश्वाची, अंचतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् अच इत्यकारलोपः चाविति दीर्घत्वं विष्वग्पुनकीति विष्वग्युक्, सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । विष्वगंचनमिति । ल्युट्, कथं पुनरत्र प्रसंगः यावता उत्तरपदइत्युच्यते, न चात्रांचतिरुत्तरपदं किं तर्हि ल्युडन्तं न च तदादिविधिरस्ति अलुग्रहणएव तदादिविधिरित्यत आह । वप्रत्ययग्रहणमिति ।यदि धातुग्रहणे तदादिविधिर्न स्याद्वप्रत्ययग्रहणमकर्त्तव्यं स्यात्,

कृतं तु तदादिविधिं ज्ञापयति । अत्र प्रयोजनमाह । तेनेति । अयस्कृतमिति । असति तु ज्ञापने अयस्कृदित्यादौ यत्र करोतिमात्रमुत्तरपदं तत्रैव स्यात् । विश्वाची च घृताची चेति । वेदपाठोयं प्रदर्शितः न तु घृताचीत्युदाहरणं प्राप्त्यभावात् । उपसंख्याने स्त्रियामित्येतेन नार्थः पुंस्यपि हि क्वचिदद्र्यादेशो न दृश्यते तस्माद्विष्वंचौ प्राणापानाविति । कद्रीचीति । किंशब्दस्य टेर-द्र्यादेशः पूर्वन्ङीप्लोपदीर्घत्वादि ॥

तिरस: तीर्यलोपे । यदा ऽस्य लोपो न भवतीति । अकारस्य लोपे सतीत्ययं त्वर्थो न भवति व्याख्यानात् ।

सध मादस्थयोश्छन्दसि । सधमादोद्युम्नि इति केचिदाहु: । अस्मिन्मन्त्रे द्युम्निरित्यादिकमपां विशेषणं सधमाद इत्यपि तत्समानाधिकरणं शसन्तं, मादयते: क्विबन्तस्य रूपं, माद: छन्दसि सधादेशो दृश्यते बहुलम्, आत्वा वृहन्तो हरयो युजाना, अर्वागिन्द्रसधमादो वहन्तु इत्यादावपीति, अपर

आह । मदनं मादः मदोऽनुपसर्गइत्यपि प्राप्ते छान्दसो घञ् तेन सह वर्त्तइति सधमाद इति, रेवतीस्थ:सधमादइत्यादौ तु सधमादो यज्ञः सह माद्यन्ति देवा अस्मिन्निति कृत्वा ।

द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् । उदाहरणेषु द्विर्गता आपोस्मिन्नित्यादि विग्रहः ऋक्पूरब्धूरित्यकार:समासान्तः । समापन्नामेति । ईत्वे प्रतिषिद्धे अन्येषमपि दृश्यतइत्यकारस्य दीर्घः अपर आह । समशब्दस्यात्र

प्रयोग: समा आपोऽस्मिन्निति समापइति । अपशब्दं प्रतीत्यादि । इह यत्क्रियायुक्ता:प्रादयस्तं प्रति तेषामुपसर्गत्वम्, अपशब्दश्च न क्रियावचनस्त-स्माद्यस्य प्रादेरन्यत्रोपसर्गत्वं तदुपलक्षणार्थमुपसर्गग्रहणं विज्ञायते ॥

ऊदनोर्देशे । अवग्रहार्थमिति । यत्र समासावयवानां रूपाणि प्रदर्श्यन्ते पदकारै:सोऽवग्रह: ॥

अषष्ठ्यातृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकार-

करागच्छेषु ।उदाहरणेषु विशेषणसमास: ।गहादिष्वन्यशब्दो द्रष्टव्य इति । तेषामवृत्कृतत्वात् ।दुगागमोऽविशेषणेत्यादि ।क्प्रत्यये परतोऽविशेषेण सामान्येन दुक्कर्तव्य: कीदृशे क सकारके कारकशब्दसहिते कारकशब्दे चेत्यर्थ: । कारकच्क्रयोरिति पाठे पूर्वनिपातलक्षणस्यानित्यत्वात्तस्य परनिपात:अन्येष्वाशीरादिषु सप्तसुषष्ठीतृतीययोर्नेष्टस्तेष्वेव प्रतिषेध-इत्यर्थ: ।कथमेतल्लभ्यतइत्याह । अस्य चेति ।अषष्ठीतृतीयास्थस्येत्येव सिद्धे

द्विर्नञ उपादानं प्रतिषेधस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं, व्याख्यानप्रकारश्चायं, शक्यं हि वक्तुं द्विर्नञ उपादानं दार्ढ्यार्थमिति ॥

कोः कत्तत्पुरुषेऽचि । उदाहरणेषु कुगतिप्रादयइति समासः । कूष्ट्रइति । एतदेव तत्पुरुषग्रहणं ज्ञापकम् अस्मिन्प्रकरणेऽप्रतिपदोक्तोपि समासो गृह्यतइति, तेन ज्योतिर्जनपदेति समावो बहुव्रीहावपि भवति । त्रावुपसंख्यानमिति । कत्त्र्यादिभ्यइति वचनात्सिद्धम् ॥

का पथ्यदार्यो: ।अनीषदर्थ आरम्भ: । कुत्सित: पन्था:कापथ: पूर्ववत्समासान्त: । कादा इति । अदाशब्देन तत्पुरुष: अदिशब्देन बहुव्रीहिर्वा, बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच्॥

ईषदर्थे ।कामधुरमिति ।कुगतीति समास: कु:पापार्थ इत्येतत्तु प्रायिकम् शास्त्रमिति ।ननु चात्र को:कत्तत्पुरुषे चीति कद्भाव: प्राप्नोति अस्य त्वनजादिरवकाश:तत्राह । अजादावपीति ।

विभाषा पुरुषे । अप्राप्त्यविभाषेयमिति ।ईषदर्थइत्यस्य निवृत्तत्वात् । नन्वेवं सत्युभयत्र विभाषेयं युक्ता,ईषदर्थे प्राप्तत्वादन्यत्र चाप्राप्तत्वादत आह । ईषदर्थे त्विति । ईषदर्थे चेत्यस्यावकाश: कामधुरमिति, विभाषा पुरुष इत्यस्यावकाश:कुत्सित: पुरुष: कापुरुष:ईषत्पुरुष इत्यत्रोभयप्रसंगे पूर्वविप्रतिषेध: ॥

क्वचोष्णो । छन्दस्यन्यत्रापि दृश्यते, न क्वादिभ्यो न हि ते पृणन्तीति, क्वाशब्दोपि दृश्यते केवल: क्वातिर्यदि वोपतिष्ठेतेति ईषत्तिर्यंडित्यर्थ: ।

पृष्टोदरादीनि यथोपदिष्टम् । निरुक्तादिशास्त्रसिद्धानामसमासपदानामुणादयो बहुलमिति सिद्धिरुक्ता, अनेन तु समासपदानां जीमूतवलाहकादीनां सिद्धिरुच्यते, प्रकारवचनोयमादिशब्दइति दर्शयति । पृषोदर-

प्रकाराणीति । व्यवस्थार्थं त्वादिशब्दे यथोपदिष्टमित्यनर्थकमिति भाव:। प्रकारमाह ।येष्विति । यथोपदिष्टमिति । वीप्सायामयमव्ययीभाव इत्याह यानियानीति ।दिशिरुच्चारणक्रिय: उच्चार्य हि वर्णानाह उपदिष्टा इमे वर्णा इति कै:पुनरुपदिष्टानि,शिष्टै: शिष्टा: पुनरकामात्मानो यथार्थवेदिनो यथाविहितभाषिणश्च किंचिदन्तरेण कस्याश्चिद्विद्याया: पारगा: यानधिकृत्येदमुच्यते॥

आविर्भूतप्रकाशानामनुपप्लुतचेतसाम् ।
अतीतानागतज्ञानं प्रत्यक्षान्न विशिष्यते ॥
अतीन्द्रियानसंवेद्यान् पश्यन्त्यार्षेण चक्षुषा ।
ये भावान्वचनं तेषां नानुमानेन बाध्यते ॥

इति, यदि तर्हि शिष्टाः शब्देषु प्रमाणं किमष्टाध्याय्या क्रियते, शिष्टपरिज्ञानार्थाष्टाध्यायी, कथमष्टाध्यायीमधीयानोऽन्यं पश्यत्यनधीयानं

ये चानुविहितास्तान् प्रयुञ्जानं स पश्यति नूनमस्य दैवानुग्रह: स्वाभावो वा यदसौ नाष्टाध्यायीमधीते अथ च यत्र तु विहिता: शब्दा:स्ताम्प्रयुक्ते नूनमन्यानपि अयं जानाति, सैषा शिष्टपरिज्ञानार्थेष्टाध्यायी, जीवनस्य जलस्य मूतो भाजनं जीमूत: यथा कुसूलो धान्यानां खं बिलं, पिशितं मासं, वृसी तृणमयमासनम् ।एवमन्येपीत्यादि । कप्यश्वमहीशब्देषूपदेषु सुपि स्थ: सकारस्य तकार: महीशब्दस्य ह्रस्व: दक्षिणतारमिति ।विशेषणसमास:।

वाग्वादइति ।कर्मण्यण् । षोडन्निति । वयसि दन्तस्य दतृ,उगित्वान्नुम् धासु वेति । उत्वस्यायं विकल्प: उत्वपक्षे तु ष्टुत्वं नित्यमेव भवति,अत्रो- त्तरपदशब्देन धाप्रत्ययोऽभिधीयते पद्यते गम्यतेऽनेनार्थइति पदम्,उत्तरं च तत्पदं च उत्तरपदम् । षड्धेति । न पदान्ताट्टोरनामिति ष्टुत्वप्रतिषेध: ।नाना- धिकरणवाचिनइति ।अर्थगतं बहुत्वं शब्दे समारोप्य धास्विति बहुवचननिर्देश: तेनाधिकरणविचाले चेति विहितस्य धाप्रत्ययस्येदं ग्रहणम् ।षड्धेति ।

आतोनुपसर्गे कः:स्त्रियां टाप्प्रत्ययः,लाक्षणिकत्वादस्या ग्रहणमिति चेत् एवमपि क्विबन्ते प्रसंगः ।नाश्यतइति । णश अदर्शने श्यन्तः ।दम्यतइति दम्भु दम्भे ।स्वौ रोहावेति । लोडुत्तमद्विवचने ।वर्णागम इत्यादि । कौ जीर्यतइति कुंञ्जरइत्यत्र नकारस्य वर्णस्यागमः । हिनस्तीति ।सिंह-इत्याद्यन्तयोर्वर्णयोर्विपर्ययो व्यात्यासःषोडइत्यत्र षकारस्योकाररूपा-पत्तिःवर्णविकारः पृषोदरइत्यादौ तकारादेर्वर्णस्य विनाशः यस्य धातोर्योर्थः

प्रसिद्ध: तस्मादर्थान्तरेण योगस्तदर्थातिशयेन योग इत्येतत्पंचविधं निरुक्तं निर्वचनप्रकार: शब्दानां तदन्तेन सूत्रेणोच्यतइति श्लोकार्थ: ।

संख्याविसायपूर्वस्याह्रस्याहन्यतरस्यां डौ । द्व्यह्इति । तद्धितार्थ-इति समास: कालाद्यञ्,तस्य द्विगोर्लुगनपत्यइति लुक्,राजाह:सखिभ्यष्टच् आह्नोह्नएतेभ्य इत्यह्नादेश: । द्व्यह्नीति । विभाषा ङिश्योरित्यल्लोपविकल्प: । व्यह्न इति । प्रादिसमास: शेषं पूर्ववत् ।सायाह्नइति ।एकदेशिसमास:

ननुचार्यं पूर्वापरादिसूत्रे न पठ्यते तत्कथमस्यैकदेशिसमासस्तत्राह । एकदेशि-समासइत्यादि । अह्नोह्न एतेभ्य इत्यत्र तत्पुरुषस्यांगुले: संख्याव्ययादे:अह: सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेरिति प्रक्रान्ता: संख्यादय: परामृश्यन्ते यदि च पूर्वादिय एवैकदेशिना समस्येरन्न सायंशब्दात्परस्याह्नो ह्नादेश: स्यात्, एतेभ्य इत्यनेन तस्यापरामृष्टत्वात्, ततश्च तत्र पूर्वस्याह्नशब्दस्येह ग्रहणमनु-पपन्नं स्यात्तस्मात्सायशब्दस्य समासस्तावदनुमीयते, तत्र सामान्येन ज्ञापकमा-

श्रीयते अन्यस्यापि भवतीति,एवं हि प्रयोजनान्तरमपि सिध्यति तद्दर्शयति तेनेति । स्यतेरन्तकर्मण: सायशब्दो घञन्तोऽवसानवचन: पूर्वाह्णरति । समासादि पूर्ववत्,अह्नोदन्तादिति णत्वम् ।

ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण: । रेफे अकार उच्चारणार्थ:यद्यं षष्ठीतत्पुरुष:स्यात् तदाण: पूर्वत्वं नोपपद्यतेलोपस्याभावरूपत्वादथापि बुद्धिपरिकल्पितं पौर्वापर्यमाश्रीयते एवमपि करणीयमित्यादावप्यनीयरो

रेफस्य लोपे परत: पूर्वस्य दीर्घत्वंप्रसंगइति तत्पुरुषएवं दोषं दृष्ट्वा कण्ठेकालवद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिरित्याह। ढकाररेफयोर्लोपो यस्मिन्निति अत्र लिंगं भव्यगेयप्रवचनीयेति निर्देश:। लीढमिति। लिह आस्वादने, निष्टा ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु रूपं, मिह सेचने, गुह संवरणे, मुह वैचित्ये। पूर्वग्रहणमनर्थकं तस्मिन्नितिनिर्दिष्टे पूर्वस्येति। सिद्धेरित्यत आह। पूर्वग्रहणमित्यादि सति पूर्वग्रहणे यद्यपि ढलोपे वचनप्रामाण्यादनुत्तरपदेपि स्यात् रलोपे

त्वनुत्तरपदे न स्यात् नीरकमित्यादावुत्तरपदस्यापि संभवात् । आतृढमिति । तृहू हिंसायां यस्य विभाषेतीट् प्रतिषेधः क्वचिदादृढमिति पाठः तदसत्, सेट्त्वादस्य धातोः दृढः स्थूलबलयोरिति ह्लोपो निपात्यते । आवृढमिति । वृहू उद्यमने ।

सहिवहोरोदवर्णस्य । ऊढ इति । अत्रासत्यवर्णग्रहणे वहत् इतिस्थिते न तावदोत्वं ढलोपनिमित्तत्वात् अत्र पूर्वत्रासिद्धमिति ढत्वादीना-

मसिद्धत्वात्पूर्वं यजादित्वात्संप्रसारणं तस्मिन्कृते पूर्वत्वे वोकारस्यौत्वं प्राप्नोति, भाष्ये त्ववर्णग्रहणं प्रत्याख्यातम्, अन्तरंगाणि ढत्वादीनि वर्णाश्रयत्वात् बहिरंगं संप्रसारणं प्रत्ययविशेषत्वात्तस्याप्यसिद्धत्वात्, पूर्वत्रासिद्ध मित्यस्यानुपस्थानं, यद्वा ढलोपस्यौत्वदीर्घविधौ निमित्तत्वेना श्रयणादत्र विषये ढत्वादीनामसिद्धत्वं नास्ति, ततःप्रागेव संप्रसारणा-त्परत्वात् ढत्वादिषु कृतेषु वढइतिस्थिते संप्रसारणं च प्राप्नोत्यौत्वं च

परत्वादौत्वं ततः संप्रसारणं पूर्वत्वं च न पुनरौत्वं, तस्मिन्नेव प्रयोगे कृतत्वात्तदभावे निमित्तसद्भावाद्दीर्घत्वं प्रवर्तिष्यतइति ।वर्णग्रहणं किमिति । औदस्येति वक्तव्यमिति प्रश्नः । कृतायामपीत्यादि ।उत्पूर्वाद्बहेर्लुङि तामादिषु सिचि वृद्धौ सलोपढत्वादीनि, तत्रेदानीमसति वर्णग्रहणे मात्रिकस्योच्यमानो दीर्घस्य न स्यात्, नन्ववर्णःसवर्णान् गृह्णातीत्याकारस्यापि ग्रहणं भवति तत्राह । तादपि परस्तपरइति ।इदमेव वर्णग्रहणं लिगं

तपरस्तत्कालस्येत्यत्र पंचमीसमासोऽप्याश्रीयतइति, तेनैतन्न चोदनीयं सह्विहोरस्योदित्येवं कस्मान्न कृतमिति ।

साढ्यौ साढ्वा साढेति निगमे । साढेति तृचि रूपमित्यपपाठोयम्, आषाढोऽग्निर्बृहद्वया: अषाढमुग्रं सहमानम्, आषाढं युत्सुपृतनासु, अषाढाय सहमानायेत्यादौ निष्ठायामात्वदर्शनात्तस्मान्निष्ठायां रूपमिति पाठ: सूत्रवृत्तौ च साढेति ह्रस्वान्तं क्तिव्यं यदि तृजन्तेपि क्वचिदात्वं दृश्यते,

तदान्यतरत्सूत्रे इतिकरणस्य प्रकारार्थत्वात्साध्यम् ।

संहितायाम् । अन्तरैर्योगैरुत्तरपदे कार्यं विधीयते, उत्तरपदं च समासे भवति तत्र नित्यमेव संहितया भवितव्यं, संहितैकपदे नित्येति वचनात्, अवग्रहेऽपि क्वचित्कार्यं दृश्यते क्वचिन्न, इक:काशे अनूकाशमित्यनुकाशमिति अष्टन: संज्ञायाम् अष्टाबन्धुरमित्यष्टा बन्धुरमिति, अतो न तेष्ववश्यमस्योपयोग इति यत्रानुत्तरपदे कार्यं विधीयते तदुदाहरति । वक्ष्यति द्व्यचोऽतस्तिङ इति । अत्र हि

तिङन्तस्य समासासंभवादुत्तरपदइति न संबध्यते ।विद्माहित्वेति ।विदेर्लट्, मस् विदो लटो वा ।

कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपंचमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य तदिह लक्षणं गृह्यतइति ।तत्रैव लक्षणशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् विष्टादिपर्युदासाच्च, दात्रादिशब्द उपमानात्तदाकारे चिह्ने वर्त्तते ।

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ । उपनह्यतइत्युपानत्

संपदादित्वात्कर्मणि क्विप्, न हो घः । परीणदिति । उपसर्गादसमासेपीति णत्वम् । नीवृदिति । नीवृदादौ कर्तरि क्विप्, व्यधेग्रहिज्यादिसंप्रसारणं ऋतीषाहमिति । पूर्वपदादितिषत्वम् । परीतदिति । अनुदात्तेति लोपस्य कुडिज्झलनिमित्तकत्वात् क्वौ च तदभावादगमादीनामितीत्यनुनासिकलोपे तुक् ।

वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् । कोटरावणमिति । वनं पुरगेतिणत्वम् ॥

वले । वलच्प्रत्ययो गृह्यतइति । वक्ष्यमाणेन मतुपा साहचर्यात् तेन वल संव-रण इत्यत:पचाद्यचि यत्प्रातिपदिकं तत्र दीर्घो न भवति ।अण इत्येव, भर्तृवल: ।

मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् । संज्ञायामिति मतोर्वत्वमिति । यद्यप्युदाहृतेषु मादुपधायाइति वत्वं सिद्धं तथापि संज्ञायामत्रापि परत्वाद-नेनैव वत्वं युक्तं,प्रत्युदाहरणे च व्रीहिमतीत्यत्रापि नानेन वत्वमित्येतदुपन्य-

स्तम्, अजिरादिष्वबहूचां पाठ उपसमस्तार्थः ॥

इको वहेपीलोः । कषीवहादयःषष्ठीसमासाः वहशब्दः पचाद्यजन्तः ।

उपसर्गस्य घञ्यनुष्ये बहुलम् । उपसर्गाद्दीर्घोऽविधानादुत्तरपदाधिकारेऽप्यत्र तदन्तविधिर्विज्ञायतइत्याह । घञन्तउत्तरपदइति । वीमार्गइति । मृजेर्वृद्धिःकृत्रिमंकरणेन निर्वृत्तं, पुरुषव्यापाराभिनिर्वृत्तमित्यर्थः ।

निषीदत्यस्मिन्पापमिति निषाद: हलश्चेति घञ् ॥

इक: काशे । पचाद्यच्प्रत्ययान्तोयं काशशब्दइति । न घञन्त: तत्र पूर्वेणैव सिद्धं, यथा निगमे प्राकाशावध्व्यवर्यवे ददातीति, इको वहेपीलोरित्यत्र पूर्वपदमात्रस्येष्यते, इह तूपसर्गस्य, तेन द्विरिकइत्युक्तम् ।

दस्ति । दाइत्यैतस्यैत्यादि । अत्र तकारादिशब्द: कर्मधारय: तस्मिन्परतइति । यस्मिन्विधिस्तदादाविति वचनात्तदादावुत्तरपदे परतइत्यर्थ:

दाइत्येतस्य संबन्धी यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे दीर्घ इत्येषोऽर्थो विवक्षित: । नीतमिति । ननु चात्र तकार आदिर्न भवति, यस्तावदच उपसर्गात्त इति तकार: सोऽलोन्त्यस्येत्यन्तस्य क्रियते, योपि दकारस्य खरि चेति तकार: सोऽप्यस्मि-दीर्घे कर्तव्येऽसिद्धोत आह । अच उपसर्गात्त इत्यादि । उच्यते चेदं तकारादा-वुत्तरपदइति, यदि चर्त्वमसिद्धं स्याद्दीर्घविधिरनर्थक: स्यादत आश्रयात्सिद्धं चर्त्वं तेन तकार आदिरुत्तरपदस्य संभवतीत्यर्थ: । यद्यपीत्यनेनैतदर्श-यति द्वित-

कारपदास्याश्रयणे न किंचिद्दक्व्यमिति । सुदत्तमिति ।

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं वादिकर्मणि ।
सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तं चेति चेष्यते ॥

इत्यनयेष्ठ्यात्र ददादेशः ।

छन्दसि च । अष्टाकपालमिति । वान्वहत इत्यत्राष्टनःकपाले हविषीति अष्टागवं शकटमिति च व्युत्पादितम्, इदं तु व्युत्पत्तिविकल्पप्रदर्शना-

र्शमात्वं वा दीर्घो वेति ।

विश्वस्य वसुराटोः ।विश्वाराडिति । विश्वस्मिन्राजतइति । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् ।यत्रास्यैतदिति ।पदसंज्ञाविषयइत्यर्थः ।

ऋचि तुनुघमक्षुतंकुत्रोरुष्याणाम् । मन्त्रइति ।प्रकृते ऋग्ग्रहणं मन्त्रविशेषप्रतिपत्यर्थम्,घइति स्वरूपग्रहणं न तरप्तमपोः छन्दसि घशब्दस्यैव दीर्घदर्शनात् । उत वाघास्यालादिति । भार्यया भ्राता स्यालस्ततः पंचमी

तडिति थादेशस्य ङित्वपक्षे ग्रहणमिति । लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य थस्य लोटो लङ्वदित्यतिदेशेन यस्तादेशस्तस्य यदा ङित्वं तदा ग्रहणमित्यर्थः। शृणोत ग्रावाणइति । तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशः अत्र पित्वान्ङित्वं नास्ति, तडिति प्रत्याहारग्रहणमिति तु वृत्तौ न क्वापि पाठो दृश्यते, यच्च तत्रोक्तं लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनादारभ्य आ महिङो ङकारात्प्रत्याहार इति तदप्ययुक्तम्, असन्निविष्टेन प्रत्याहारायोगात् । उरुष्याणइति ।

रुष्यति:कण्ड्वादियगन्तो रुजाति कर्मा लोट्,सेर्हि: क्तो हेरिति लुक्, न इत्यस्य नश्च धातुस्थोरुष्णुष्य इति णत्वम् ।

इकः सुञि । सुञिति निपातस्य ग्रहणं तस्य च ञकारोऽत्र विशेषणार्थः ।ऊ षुणइति । उकारस्य दीर्घः ॥

द्व्यचोतस्तिङः ।भवतेति । लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनम् । वद्मि यदनीति । बहेर्यजेश्च लेड्, सिप्, सिब्बहुलं लेटीत्ययं तु विधिर्न भवति,बहुलवचनात्

बहुलं छन्दसीति शपो लुक्, वहेर्ढत्वं, यजेःषत्वं, षढोः कः सि, द्वयोरपि देवानावह यज चेत्यग्निं प्रति भरद्वाजस्य वचनम् ।

निपातस्य च । एवशब्दश्चादिषु पाठान्निपातः अच्कगत्यर्थवदेष्वि- त्यच्कशब्दः ।

अन्येषामपि दृश्यते । मन्त्रइति निवृत्तम् । केशाकेशीति । तत्र तेनेदमित्यादिना बहुव्रीहिः इच् कर्मव्यतिहारे । क्लाषाडिति । छन्दसि

सह इति रिव: । सहेस्साड: स इति षत्वम् । पुरुष इति । पुरुषशब्दस्या-द्यचो दीर्घ: । शुनोदन्तेत्यादि । तत्र श्वादंष्ट्र इति बहुव्रीहिरन्यत्र तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा । दंष्ट्रेति ह्रस्वान्तस्य ग्रहणाद्दीर्घान्ते नायं दीर्घो भवतीत्याहु: अन्ये तु दीर्घान्तमेव पठन्तो ऽविशेषेणेच्छन्ति ॥

चौ । अंचतिर्गृह्यत इति । चवर्गस्य तु ग्रहणं न भवति व्याख्यानात् । दधीच इति । ननु चान्तरंगत्वाद्यणादेशेनैव । प्राग्भवितव्यम्, अकारलोपो

मस्य विधीयते, भसंज्ञा च यकारादावजादौ च संभवतीति बहिरंग:दीर्घत्वं तु लोपमपेक्षतइति बत्र्ठ बहिरंगमत आह । अन्तरंगोपीति ।एवं मन्यते,इह दीर्घश्रुत्या अचेश्चेत्युपतिष्ठते,तत्राचा पूर्वपदं विशेष्यते, अजन्तस्य पूर्वपदस्येति, यदि च यणादेश:स्यान्न क्वाप्यजन्तपूर्वपदं स्यात्, प्राच इत्यादावपि पूर्वमेव सवर्णदीर्घत्वप्रसंगस्तस्मादन्तरंगोपि विधिर्बाध्यतइति, अत्र च लिंग प्रतीच इति निर्देश :॥

संप्रसारणस्य। अकृत एवेत्यादि। कारीषगन्धिपुत्र इति स्थिते ह्रस्वत्वं च प्राप्नोति अनेन दीर्घत्वं च, तस्यावकाश:ग्रामणि कुल,ह्रस्वाभावपक्षे दीर्घस्यावकाश: पदान्तरउभयप्रसंग: यद्यपि ह्रस्वाभावपक्षे सावकाशं दीर्घत्वं तथापि तेन परत्वाद् ह्रस्वो बाध्यते, अथेदानीं दीर्घे कृते पुन: प्रसंग: कस्मान्न भवति तत्राह। पुन: प्रसंगविज्ञानं चेति।

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमंजर्यां षष्ठस्याध्यायस्य तृतीय: पाद:॥

अंगस्य । अधिकारोयमिति । स्वरितत्वात् । इह केचिन्मन्यन्ते प्रागभ्यासविकारेभ्योयमंगाधिकारः एवं हि गुणो यङ्लुको-रित्यत्र लुग्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति, कथं, प्रत्ययलक्षणेनैव सिद्धं, यदि त्वभ्यासविकारेष्ययमधिकारः स्यात्तो ऽगांधिकारविहितमिति नलुमतांगस्येति प्रतिषेधः स्यादिति । वृत्तिकारस्तु मन्यते यदि प्रागभ्यासविकारेभ्योंगाधिकारःवव्रश्चेति वृश्चतेर्लिटि लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति रेफस्य सम्प्रसारणे उरदत्वे हलादिशेषे च

कृते वकारस्यापि सम्प्रसारणं प्राप्नोति, तस्य न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणमिति प्रतिषेध इष्यते, स न प्राप्नोति, उरदत्वस्यासम्प्रसारणत्वात्, न च तस्य स्थानिवत्वम्, अपरनिमित्तत्वात्, आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः पुनरंगाधिकारे सत्युरदत्वं परनिमित्तकं भवति, अौन स्वनिमित्तस्य प्रत्ययस्यादर्शनात् । यदप्युक्तं लुग्ग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति, तदपि न नहि तत्रांगाधिकारविहितस्यैव प्रतिषेधः कस्य तर्हि, लुमता लुप्ते प्रत्यये वस्तुतो यदंग तस्य प्राप्तं यत्कार्यमांगमनागं वा

तस्य सर्वस्य प्रतिषेधः । तस्मादासप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरयमंगाधिकारो युक्त इति, हूत इत्यादौ यजादित्वात्सम्प्रसारणम् । जीनइति । ग्रहिज्येतिसूत्रेण सम्प्रसारणं ल्वादिभ्य इति निष्ठानत्वम् । निरुतं दुरुतमिति । वेञ् तन्तुसन्ताने, यजादिः, अत्रागेनन्तर्भूतयोर्निर्दुरोरवयवौ यौ हलौ तदाश्रयं दीर्घत्वं न भवति । क्रिमिणामिति । क्रिमिपामन्शब्दाभ्यां मत्वर्थे पामादिभ्यो नः पाम्नो नलोपः स्त्रियां टाप् द्वितीयैकवचनम् अत्र नामिति समुदायस्थाप्रत्य-

यत्वान्न तदपेक्षं पूर्वस्यांगत्वमिति नप्रत्ययापेक्षायांगत्वेपि दीर्घत्वं न भवति पामनामित्यत्र नलोपे कृते ऽजन्तत्वाद् दीर्घप्रसंगः न च नलोपस्यासिद्धत्वम्, असुब्विधित्वात्, नह्यस्यां दशायां दीर्घत्वं सुब्विधिर्भवति । अस्तु वाऽसिद्धत्वं, नोपधाया इति दीर्घत्वप्रसंगः भिस्सा ओदनः भिस्सदादधि । ननु क्रिमिणा-मित्यत्र प्रत्ययस्यार्थवत्वेपि समुदायोऽनर्थकः परस्परासम्बन्धात्, एवं भिस्सा-भिस्सदयोर्भिस्शब्दः ततश्चार्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येव न भविष्यति तत्राह ।

अंगाधिकारइत्यादि ।सन्सम्प्रसारण दीर्घत्वैत्वतातडियङुवङ्नुट्ह्रस्वत्वनत्वे चांगस्येत्यधिकारे प्रयोजनं सनि दीर्घः प्रयोजनं, दधि सनोतीति दधिसेत्यत्र माभूत,सम्प्रसारणदीर्घत्वं निरुतं दुरुतमित्यत्र माभूत,एत्वमेर्लिङि वान्यस्य संयोगादेःनिर्यायात् निर्वायादित्यत्र माभूत,तातङ् निपातस्य तौमाभूत,जीव तु त्वम्,इयङुवङ् श्यर्थं वर्थम् इत्यत्र माभूत,नुट्, ह्रस्वनद्यपो नुट्,कुमारी आमित्याहेत्यत्र माभूत ह्रस्वत्वं केणः कुमारी कस्मै स्पृहयति,कुमार्याः कं सुवं

कुमारीकमित्यत्र मा भूत्, तत्त्वम्, अपो भि अक्‌मार इत्यत्र माभूदित्येवमर्थं कर्त्तव्यो-
गांधिकारस्सोन्यार्थः कृतो नामीत्यत्रापि दीर्घत्वं व्यवस्थापयति अभिमते
विषये नियमयति । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषयेति । उपलक्षणमेतत् । आनेमुक्,
प्राण इत्यत्र माभूत् । अकृत्सार्वधातुकयोदार्घौं दधि यातमित्यत्र माभूत ।
इत्येवमर्थं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नञिवयुक्तन्यायश्च नाश्रयितव्यो भवति
षष्ठी स्थानेयोगेति वचनादंगस्येति स्थानषष्ठीयं ततश्चातो भिस ऐसित्यत्रात

इति पंचम्यन्तमंगस्येत्यस्य षष्ठ्यन्तस्य सामानाधिकरण्येन विशेषणं नोपपद्यतइत्यकारमात्रस्य ग्रहणात् ब्राह्मणभिस्सेत्यादावपि प्रसंगः। अवयवषष्ठ्यादीनां चाप्रसिद्धिः ततश्च ऊदुपधाया गोहोऽगंस्येति स्थानषष्ठ्या अन्त्येत्युपसंहाराद्गोहश्चान्त्यस्य स्यादुपधायाश्चेति वचनादुपधामात्रस्य च, एवं शास इदङ् हलोरित्यादावपीत्याशंकायामाह। अंगस्येति। सम्बन्धसामान्ये षष्ठीति। अयमभिप्रायः। अधिकारोयं स च परार्थः षष्ठीस्थाने

योगेत्यपि परिभाषा परार्था, न च परार्थयो: परस्परं सम्बंधोस्ति, यथोक्तं गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्ध: समत्वात्स्यादिति, ततश्चांगस्येति षष्ठी स्वभावप्रयुक्तं सम्बन्धसामान्यमेवार्थमभिधत्तइति । यथायोगमिति । यस्मिन्योगे यस्य सम्बन्धविशेषस्याभिव्यंजकमस्ति तस्मिन्योगे तत्रैव विशेषे पर्यवस्यतीत्यर्थ: तद्यथा । इन्तेर्जे इत्यादौ स्थानषष्ठी, ऊदुपधाया गोह इत्यवयवषष्ठी, युवोरनाकावित्यादौ निमित्तनिमित्तिसम्बन्धे षष्ठी लोकवत्तद्यथा लोके

देवदत्तस्येत्यभेदने प्रवृत्ता षष्ठी पुत्रः पाणिः कम्बल इति प्रतिसम्बन्धिवशात्तत्र विशेषे पर्यवस्यति । अथ वेत्यादि । पूर्वं विवक्षितोऽपि षष्ठ्यर्थः सामान्यरूप इत्युक्तमिदानीं तु प्रयोगसाधुत्वायैव षष्ठ्युच्चार्यते न त्वर्थविवक्षायेत्युच्यते, अवश्यं च यया कया चन विभक्त्या निर्देष्टव्यं, षष्ठ्यनुरोधस्तु बाहुल्येन तदर्थस्योपयोक्ष्यमाणत्वात् । यथायोगं विभक्तिषु विपरिणाम्यत इति । लोकवदेव । तद्यथा उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि, आढ्यो वैधवेयो देवदत्तः

आमन्त्रयस्वैनं देवदत्तं, किमनेन कृत्यं कृत्यं देवदत्तेनेति, तेना तो भिस ऐसि त्यत्र पंचम्या विपरिणामे सति अकारान्तादंगादित्ययमर्थो भवति, आदिशब्देन युष्मदस्मद्भ्यां ङसो शित्येवमादिर्गृह्यते । अपिशब्देनैतद्दर्शयति न केवलं षष्ठ्यर्थ-एव सम विशेष: सिध्यति, अपि तु पंचम्यर्थेपीति, पूर्वत्र तु पक्षे अतो भिस ऐसि-त्यत्र निमित्तनिमित्तिसम्बन्धे षष्ठी, अंगस्य निमित्तं यो भिस्, कश्चांगस्य निमित्तं यस्मिन्नंगमित्येतद्भवति, कस्मिंश्चैतद्भवति, प्रत्यये ॥

हलः। हल इति किमिति। केनेदानीमुदाहरणेषु दीर्घसिद्धिः, एवं मन्यते, यथा शेषइति लक्षणं चाधिकारश्च, तथांगस्येत्येतदपि, ततश्चाभिमते विषये दीर्घो भविष्यतीति, अतिप्रसंग इति तूत्तरम्। विद्धो विचित इति। व्यध ताडने, व्यच व्याजीकरणे, ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम्। अण इत्येवेति। ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इत्यतः। न च तस्येकः काशेइत्तीग्ग्रहणेन विच्छेदः। तत्र हि विरोधाभावादिग्ग्रहणेनाणेव विशेष्यते इकोण इति,

अथेदानीं चावित्त्यारभ्याण इत्येवानुवर्तिष्यते नैक इति । तृतीयेति वा निपातनादिति । मा नामण इत्येत दनुवृतत्, द्वितीयतृतीयचतुर्थेति योयं निर्देशस्तस्मादेव निपातनादनणो दीर्घत्वं न भविष्यतीत्यर्थः ॥

नन्वेकमंगग्रहणं प्रकृतं तद्वलो यदि ।
विशेषणं स्यात्कार्यित्वमंगस्येह न लभ्यते ॥
ततश्च विद्धमित्यादावपि दीर्घःप्रसज्यते ।
अथ निर्दिश्यते कार्यी नाह्लः स्याद्विशेषणम् ॥

ततो निरुतमित्यादावपि दीर्घत्वमापतेत् ।
सकृच्छ्रुतस्य चैकस्य युज्यते नोभयार्थता ॥

अत आह । अंग्रहणमित्यादि ॥

आवर्तमानं वस्त्वेकमप्यनेकस्य शेषताम् ।
भजते भाजनं यद्वन्नृणामसहभोजने ॥

'नामि' । नामित्येतस्य शास्त्रे क्वचिदप्यविहितत्वात्तत्परिज्ञानार्थमाह ।

नाभिति षष्ठीवहुवचनमित्यादि । नामीति दीर्घपाठस्तु न समीचीनः । आगतनुट्कमिति । गत्यर्थत्वाद्गमेः कर्मणि कर्तरि वा क्तः । आगतो नुड्येन आगतो वा नुड्यं तदागतनुट्कम् । अग्नीनामित्यादि । अकारान्तस्य तु सुपि चे ति दीर्घः सिद्धः कर्तृणामिति । नन्वण इति वर्त्तते, तत्राह । अण इत्येतदिति । नतिसृचतसृ इति प्रतिषेधादिति भावः उत्तरार्थमिति । नोपधाया इति दीर्घत्वं सनुके आमि यथा स्यात् पंचानां सप्तानां, षट्चतुर्भ्यश्चे ति

नुट् चर्मणामित्यादावनुट्के मा भूत् । कृते च नुटि दीर्घत्वप्रतिपत्त्यर्थमिति। आगतनुट्कस्य ग्रहणमित्यनुषंगः । अन्यथा हीत्यादि । यद्यागतनुट्कस्य ग्रहणं न क्रियेत ततोऽग्निआम्इति स्थिते दीर्घत्वं च प्राप्नोति नुट् च परो नुट्, नित्यं दीर्घत्वं, कृतेपि नुटि प्राप्नोत्यकृतेपि ततो दीर्घे कृतेऽह्रस्वत्वान्नुडेव न स्यात्, योयं सिद्धान्ते निमित्तेनोपादानादयत्नेन सिद्धो नुट् स एव न स्यादित्यैवशब्दस्यार्थः । ननु चाह चायं ह्रस्वान्तान्नुडिति न च नित्यत्वादीर्घे

कृते क्वचिदपि ह्रस्वान्तमस्ति, तत एवं विज्ञास्याम:भूतपूर्वं यद् ह्रस्वान्तमिति ननु चेदं संप्रति ह्रस्वान्तमस्ति, न तिसृचतसृ तिसृणां, चतसृणां, इह तावच्चतसृणामिति षट्चतुर्भ्यश्चेति नुट् सिद्ध: तिसृणामित्यत्रापि ह्रस्वनद्यापो-नुडित्यत्र त्रेस्त्रय इत्यतस्त्रेरित्यनुवृत्तैरेव नुट् सिद्ध: यदा तर्हि नृ चे ति दीर्घत्वप्रतिषेधस्तदास्त्यवकाश:, न चैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति, यद्येतावत्प्रयोजनं स्यान्नृनद्यापो नुडित्येव ब्रूयात्, ह्रस्वग्रहणात्तु भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते ।

यद्यैवमस्थां दध्नाम्, अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णा मित्यनङि कृतेपि भूतपूर्वमितद्घ्रस्वा-
न्तमिति नुट् प्राप्नोति, ततश्च नोपधायाइति दीर्घत्वे नलोपे च अस्थानामिति
प्राप्नोति यद्वा तदा नुड्विधौ भूतपूर्वगतिस्तदा नुरनित्यो भवति, अनङ् त्वनित्य
इति पूर्वं नुटि कृते नुट् प्रसंग: एवं पद्दन्नोमासित्यत्र ये ह्रस्वान्तस्यादेशास्तेष्वपि
प्रसंगो योज्य:तस्मान्न शक्यं भूतपूर्वगतिविज्ञानं, यच्चोक्तं त्रेरित्यनुवृत्तैव तिसृ-
णामित्यत्र नुट् सिद्ध इति, तदप्यप्रमाणं नहि द्वयोरन्यतरस्या वाऽपेक्षायामसत्यं।

चकारे चासत्यनुवृत्तिः स्वध्यवसाना, तस्मादन्यथा हि नुडेव न स्यादिति स्थितमेतत् ।उक्त एवार्थ संग्रहश्लोकं पठिति ।नामिदीर्घ इति ।यदि नुटमकृत्वा आमीत्यैव सूत्रं क्रियेतेत्यर्थः । वचनादिति । वचनसामर्थ्यादिमतपूर्वंगतिर्विज्ञायतइति भावः । यत्र तन्नास्तीति ।तिसृणामित्यत्र यत्र दीर्घत्वं नास्ति स वचन-स्यावकाश इत्यर्थः । नोपधायाश्चेति ।चशब्दःसमुच्चये ॥

न तिसृचतसृ ।सूत्रे षष्ठीद्विवचनस्य लुका निर्देशः ।तिसृणां चतसृणा-

भिति । कथंपुनरत्र दीर्घप्रसंग: यावताजन्तस्य दीर्घो नामीति, न चात्राजन्तता सम्भवति,कथं, तिसृआम् इति स्थिते नुट् प्राप्नोति अचि र ऋत इति रादेशश्च परत्वाद्रादेशस्तत्राह । इदमेवेति ॥

छन्दस्युभयथा । तिसृ चतसृ इत्येतयोरिति ।अविशेषेण तु विकल्पो दृश्यते,अयं पितृणामग्नि: धाता धातृणामिति तैत्तिरीयके ह्रस्व: बह्वृचे दीर्घ: ।

नृ च । केचिदत्रेति, छन्दस्युभयथेत्यत: ।ये त्वनुवर्तयन्ति ते पूर्वसूत्रे

तिसृचतसृग्रहणमनुवर्तयन्ति ॥

नोपधायाः । अजन्तार्थ आरम्भः न इति षष्ठीकवचनान्तं, सौत्रत्वान्निर्देशस्य यकारलोपस्यासिद्धत्वमनाश्रित्याद्गुणः । अपर आह, नेत्यविभक्तिको निर्देशः अकारश्चोच्चारणार्थ इति, पंचानामित्यादौ सुब्विधौ नलोपस्यासिद्धत्वान्नान्तत्वम्, उपधाग्रहणमाद्यचो माभूत । नैतदस्ति प्रयोजनं दीर्घश्रुत्योपस्थापितमचं नाम्परतया विशेषयिष्यामः उत्तरत्र च सर्वनामस्थानपरतया तत्र येन नाव्यवधानमित्येकेन वर्णेन व्यवधाने भविष्यति, उत्तरार्थन्तु, इन्हन्पूषार्य

म्नां शावित्यत्र दीर्घविधेरुपधानियमादिति वक्ष्यति तदर्थमुपधाग्रहणम् ॥

सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ । राजनीति । विभाषा ङिश्योरित्यल्लोपाभावपक्षे दीर्घत्वप्रसंगः एवं चर्मणामित्यादावपि प्रसंगः ।

वा षपूर्वस्य निगमे । अत्र दीर्घश्रुत्योपस्थापितस्याचो विशेषणमुपधाग्रहणं षपूर्वस्येत्येतदपि तस्यैव विशेषणं तेन पुल्लिंगस्याविरोध इति मन्यमान आह । षपूर्वस्याच इति । ऋभुक्षणमिति । ऋभुक्षिशब्द

उणादिषु निपातित: इतोत्सर्वनामस्थान इत्यकार: ॥

सान्तमहतस्संयोगस्य ।सकारे ऽकार उच्चारणार्थ:सोन्तो यस्य स सान्त: सान्तेति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकं संयोगस्य विशेषणं,तद्विशिष्टसंयोगो नकारस्य विशेषणं,महच्छब्दोपि तस्यैव विशेषणं सर्वनामस्थानइत्यनेनानुवृत्तेन सान्त: संयोगो महच्छब्दश्च विशेष्यते तेन हंस:हंसावित्यत्र दीर्घाभाव: । महतश्चेति । यो नकार इत्यपेक्ष्यते ।तस्येति ।नकारस्य,क:पुनर्नकारस्योपधायाश्च

संबन्धः यावता यस्मिन्समुदाये योन्त्यादलः पूर्वः स तं प्रत्युपधा, सत्यम्, इह तु गत्यभावात्सामीप्यलक्षणः संबन्धः नकारसमीपवर्तिन्यास्तमेव नकारान्तं समुदायं प्रत्युपधाया इत्यर्थः। कल्पसूत्रेषु च प्रौढोयं व्यवहारः। तद्यथा विसर्जनीयोऽन्त्यकारोपधो रिफितइति। श्रेयानिति। प्रशस्यस्यश्रः। उगिदचामिति नुम्। श्रेयांसीति। जश्शसोः शिः, नपुंसकस्य झलचैं इति नुम्। महानिति। बृहन्महतोरुक्तृवच्चेति वचनादुगिदचामिति नुम्॥

अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम् । आप इति अप्शब्दस्य नित्यं बहुवचनान्तत्वाद् द्विवचनैकवचनयोरसंभव: ।बहुवाम्पीति । बहुव्रीहि: । अंगाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति तदन्तविधिरभ्युपगत:, किं पुनरत्रेष्टव्यं, न तावदृक्पूरब्धूरिति प्राप्तस्य समासान्तस्याभाव इत्याह । तत्रेति । यत्पुनरेष्टव्यं तद्दर्शयति ।नित्यमपीति ।कृताकृतप्रसंगित्वान्नित्यो नुम् । जनापवादानिति । न लोकाव्ययेत्यादिना तृन्योगे षष्ठीप्रतिषेधात् ।

कर्मणि द्वितीयैव भवति, एतच्च तृन्नन्तत्वाभिव्यक्तये प्रयुक्तम्, एतेन कटस्येति व्याख्यातं तुरिष्ठेमेयस्सु । तुश्छन्दसीतिवत् सामान्यनिर्देशे कर्तव्ये तृन्तृचोर्भेदेनोपादाने प्रयोजनं चिन्त्यम् । अव्युत्पत्तिपक्ष इति । नावश्यं व्युत्पत्तिकार्यं भवत्येतदतः कृकमिकंसेत्यत्र कंसग्रहणाल्लभ्यते, ज्ञापकादिति भावः । व्युत्पत्तिपक्ष इति । नप्तेस्तृचि मकारस्य पकारः नप्ता, नयतेस्तृनि षुक् गुणश्च नेष्टा, त्विषेरत्वोपधायाः त्वष्टा क्षदेस्तृन्यनिट्त्वं, क्षत्ता, होता पोता, तृनेव,

प्रपूर्वाच्छासेस्तृच्, अनिट्त्वं च प्रशास्ता । एवं भूतानामिति । अस्यैव विवरणं संज्ञाशब्दानामिति ॥

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ । अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति इन्ग्रहणेन तदन्तं गृह्यते, इतरेभ्योऽपि केवलेभ्यः शिर्न संभवति कथं, हन्निति हन्तेः क्विबन्तस्य ग्रहणं, ब्रह्मादिषूपपदाच्च हन्तेः क्विब्विहितः इतरौ च पुंल्लिंगौ, तस्मात्सर्वैरेव तदन्तविधिर्विज्ञायतइत्याह । इन्हन्पूषन्नर्यम-

न्नित्येवमन्तानामिति । बहुदण्डीनीति ॥

वैषम्यपरिहारार्थमाद्ययोर्बहुपूर्वयोः ।

उपन्यासो बहुत्वं च पूषादौ कालभेदतः ॥

इति, इह दण्डीनि ब्राह्मणकुलानि ब्रह्महाणि ब्राह्मणकुलानि, इत्यन्तरेणापि बहुशब्दमाद्ययोरिन्हन्नित्येतयोरुदाहरणत्वेनोपन्यासः संभवतीति चोद्यं, वैषम्यपरिहारार्थं तु बहुपूर्वयोरुपन्यास इत्युत्तरं, वृत्रहा इन्द्रः स एकः

एवं पूषार्यमणौ, तेषां कथं बहुत्वं विशेषणमिति, चोद्यं, मन्वन्तरादिकालभेदेनेन्द्रादयो भिद्यन्तइत्युत्तरम् । यद्वा बहुषु यज्ञेष्वाहूता इन्द्रादयो यैर्ब्राह्मणाकुलैस्तानि तथोच्यन्ते ॥ ननु च सर्वनामस्थाने चासंबुद्धा विति दीर्घत्वं सिद्धं तत्किमर्थो ऽयमारम्भ इत्याह । सिद्धे सत्यारम्भइति । इन्नादीनामुपधाया: शावेवेति । विपरीतस्तु नियमो न भवति इन्नादीनामेव शाविति, सर्वनामानि तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकश इति निर्देशात् । वृत्रहणाविति । नन्वत्रास्तु

सर्वनामस्थाने चासंबुद्धा विति प्राप्तस्य दीर्घस्य नियमेन व्यावृत्ति: अनुना-सिकस्य क्विझलो:क्ङिती`ति प्राप्तो दीर्घ: कस्मान्न भवति,नह्यसौ तस्य नियम: अप्रकृतत्वादसंशब्दितत्वाच्च,सत्यं,नियमविधानसामर्थ्यात्तु तस्याप्यनेन निवृत्ति: अस्त्वेवं सर्वनामस्थाने,विभक्त्यन्तरे तुसर्वत्रानुनासिकलक्षणो दीर्घ: प्राप्नोत्यत आह । दीर्घविधिरिति । य इह शास्त्रे इन्नादीनां दीर्घविधिस्तं विनियम्य तस्य नियमं कृत्वा,क्व,सुटि सर्वनामस्थाने,उपलक्षणमेतत्,तेन

शसादेशोपि शिर्गृह्यते, इतिशब्दो हेतौ, स च भिन्नक्रमः श्लोकान्ते द्रष्टव्यः ततः किं कुर्यात् शौ नियमं पुनर्विदध्यात् । एवकारो भिन्नक्रमो नेत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः एकस्मिन्योगे नियमद्वयस्य कर्तुमशक्यत्वाद्योगविभागः कर्तव्य इत्यर्थादुक्तं भवति इन्हन्पूषार्यम्णामित्येको योगः, सर्वनामस्थानइति च वर्तते, इन्नादीनां च सर्वनामस्थानएव दीर्घो भवतीत्यर्थः, अत्र इन्व्यतिरिक्तानां ग्रहणमुत्तरार्थं, ततः शाविति द्वितीयो योगः सर्वनामस्थानेपि शावेव न सर्वत्र: ततः सौ चेति

सूत्रं विध्यर्थम् । एवं च योगद्वयं क्रियमाणे च सति यदिष्टं संपद्यते तद्दर्शयति । भ्रूणहनीति तथास्य न दुष्येदिति । तथेति योगद्वये सतीत्यर्थः । अस्येति, आचार्यस्य भ्रूणहनीति सप्तम्येकवचने विभाषा ङिश्योरित्यल्लोपाभावपक्षेऽनुनासिकलक्षणो दीर्घो न भवतीत्यर्थः । सप्तम्येकवचनमुपलक्षणं सर्वत्र दीर्घप्रसंगस्योक्तत्वात्, एवं योगविभागेन चोद्यं परिहृत्यैकस्मिन्योगे परिहर्तुमाह । शास्मीति शास्मि उपदिशामि तं प्रकारं येनैकयोगेपि दोषाभावः । अत्रापि सुडिति

सर्वनामस्थानं लक्ष्यते सर्वनामस्थानग्रहणं निवत्त्यर्थं अनाश्रितसर्वनामस्थानत्वविशेषे प्रत्ययत्वमात्राश्रयेण, शौ नियमं कुरु वा, एवं वा कुरु पूर्वोक्तं वा प्रकार-मित्यर्थः, असत्यपि शास्त्रीयेधिकारे लौकिकापेक्षालक्षणः स्यात् संबन्ध इति तन्निवृत्त्यर्थमाह । अप्यसमीक्ष्येति । अपेक्षालक्षणमपि संबन्धमनाश्रित्येत्यर्थः । एवं च विशेषमनपेक्ष्य शौ नियमः क्रियमाणः प्रत्ययत्वेन तुल्यजातीये सर्वत्र प्रत्ययान्तरे निवृत्तिं करोति, यद्येवं वृत्रहेवाचरति वृत्रहायतइति क्यङि ।

अकृत्सार्वधातुकयो`रित्यपि दीर्घो न स्यादत आह । दीर्घविधेरिति ।निर्द्धा-रणएषा षष्ठी । जातावेकवचनम् उपधाशब्देन उपधालक्षणं दीर्घत्वमुच्यते दीर्घविधानमध्ये उपधालक्षणस्य दीर्घस्य नियमादित्यर्थ: ।एतच्चोपधाग्रहणानु-वृत्तेर्लभ्यते । हन्तेर्यो हन्तिय: तस्मिन्यो दीर्घविधिस्तत्र न दोष इत्यर्थ: ।क्वचित्तु इन्तेति निपातोभिमुखीकरणार्थ: पठ्यते, अत्रापि यिग्रहणमुपलक्षणं दण्डीभूत-इत्यत्र च्वौचे`त्यपि दीर्घो भवत्येव । इदानीमसत्यपि योगविभागे सर्वनामस्था-

अकृत्सार्वधातुकयो रित्यपि दीर्घो न स्यादत आह । दीर्घविधेरिति । निर्धारणएषा षष्ठी । जातावेकवचनम् उपधाशब्देन उपधालक्षणं दीर्घत्वमुच्यते दीर्घविधानमध्ये उपधालक्षणस्य दीर्घस्य नियमादित्यर्थः । एतच्चोपधाग्रहणानुवृत्तेर्लभ्यते । हन्तेर्यो हन्तिय: तस्मिन्यो दीर्घविधिस्तत्र न दोष इत्यर्थः । क्वचित्तु हन्तेति निपातोभिमुखीकरणार्थः पठ्यते, अत्रापि यिग्रहणमुपलक्षणं दण्डीभूत-इत्यत्र च्वौचे त्यपि दीर्घो भवत्येव । इदानीमसत्यपि योगविभागे सर्वनामस्था-

नापेक्षायां सत्यामपि न दोष इत्याह । सुट्यपीति । अपिशब्दो प्रकृतप्रतिषेध इत्यनेन संबन्धनीय: ।वाशब्द:पक्षान्तरं द्योतयति ।अत्रापि सुडिति सर्वनामस्थानोपलक्षणं,तदयमर्थ: अथ वा सुटि सर्वनामस्थाने प्रकृते प्रकरणादपेक्ष्यमाणे,एतेन लौकिकमधिकारमभ्युपगच्छति,शास्त्रीयस्तु नैवाभ्युपगम्यते । अनवकाशइति । हेतुगर्भमिदं विशेषणं,यतोऽनवकाश: शौऽनियमोऽतोऽप्रकृतस्याप्यनुनासिकदीर्घस्य प्रतिषेधे व्यावृत्तौ कर्तव्यायामपि प्रवर्तते ।कथमनवकाशत्वमत

आह । यस्य हीति ।द्विविधं सर्वनामस्थानं शि: सुट् च तत्र शिर्नपुंसकस्य संबन्धी तत एतस्य विधानात् सुट तु स्त्री पुंसयो :सुडनपुंसकस्ये`ति वचनात्,ततश्च यस्य तुपुंसकस्य संबन्धिनि शौ नियम: क्रियते सुटि सर्वनामस्थानसंज्ञके नैतन्नपुंसके संभवति, अनपुंसकस्येति वचनात्, शिशब्दो हेतौ, यस्मादेवं तेन कारणेन तत्र सर्वनामस्थाने सुटि नियन्तव्यं व्यावर्त्यं दीर्घत्वं न संभतीति सामर्थ्यादविशेषण नियम आश्रीयते,एतदुक्तं भवति,यदि प्रकरणप्राप्तं सर्वनामस्थानत्वं शेराश्रीयते

तदा नपुंसकसंबन्धित्वमप्याश्रयणीयमुभयथाश्रयणे वायमर्थो भवति, इन्नादीनां नपुंसकानां शावेव सर्वनामस्थाने दीर्घत्वमिति, एवंविधस्य नियमस्य किं तुल्यजातीयं व्यवर्तनीयं नपुंसकानामेवैषां सर्वनामस्थानान्तरं, न च तदस्तीति नियमविधानसामर्थ्यात्प्रकरणप्राप्तं सर्वनामस्थानत्वं सामर्थ्यप्राप्तं च नपुंसकत्वमुभयमप्यविशेषात्परित्यज्य प्रत्ययमात्रे स्त्रीपुंसबंन्धिनि दीर्घत्वं व्यावर्त्यतइति विनियम्य साधु नियम्य । हन्तेरनुनासिकस्येत्यादिना प्रथमश्लोकं व्याचष्टे,

सर्वनामस्थानइत्यादिना द्वितीयस्य पूर्वार्द्धं यस्त्वित्यादिना पश्चार्द्धं अथ वेत्यादिना तृतीयश्लोकम् । अनुवर्तमानेपीति । लौकिक्यत्रानुवृत्तिर्विवक्षिता न शास्त्रीया स्वरितत्वनिबन्धना, तथा हि सति सामर्थ्यप्राप्तस्य नपुंसकत्वस्यैव परित्यागः स्यात् न वचनप्राप्तस्य सर्वनामस्थानत्वस्य, सामर्थ्यादित्युक्तं तदेव दर्शयति । शिशब्दो हीति । अविशेषेणेति । नपुंसकत्वं सर्वनामस्थानत्वं च विशेषमनाश्रित्येत्यर्थः । पूर्वं नपुंसकत्वाप्रसंजनेन केवलसर्वनामस्थानत्वाश्रयेण

नियमो दोषप्रसंगात्तथा नाश्रीयतइत्याद्ययो: श्लोकयोरुक्तं, वृत्तिकारस्तु सर्वनामस्थानत्वपरित्यागेन केवलनपुंसकत्वाश्रयणमपि दोषप्रसंगादेव सर्वथा न कार्यमित्याह । तत्र त्विति ।तुशब्दोपिशब्दस्यार्थे भिन्नक्रमश्चैतदित्य-स्यानन्तरं द्रष्टव्य: तत्रैतस्मिन्नियमे क्रियमाणे नपुंसकस्येत्येतदपि विशेषणं नाश्रीयतइत्यर्थ: ।किमेवं सति सिद्धं भवति तद्दर्शयति । तेनेति ।तदाश्रयणे ह्ययमर्थ:स्यात्,इनादीनां नपुंसकानां शावेव दीर्घत्वमिति, ततश्च भ्रूणहनि

ब्राह्मणकुले इत्यादावेवदीर्घत्वं न स्यात् न लिंगान्तरे, तस्मान्नपुंसकत्वमपि विशेषणं नाश्रयणीयमिति भाव: कथं पुनरप्रकृतस्यासंशब्दितस्य नपुंसकत्वस्याश्रयणप्रसंग: इत्याह । सर्वनामस्थानविधाने त्विति । सर्वनामस्थानमिति तटस्थमुपलक्षणं यदिदं सर्वनामस्थानं शिशब्दस्तस्य यद्विधानं जशशसो रित्येतत् तेत्रेत्यर्थ: ।सर्वनामस्थानसंज्ञाविधाने त्विति पाठे यो॒ऽयं सर्वनामस्थानसंज्ञ: शिशब्दस्तद्विधानइत्यर्थ: ।सर्वनामस्थान संज्ञाविधाने त्विति प्रसिद्ध: पाठ:

न तत्र समीचीनमर्थं पश्याम: तथाहि ।शि सर्वनामस्थानमित्यैतत्संज्ञाविधानं तत्र नपुंसकग्रहणमस्ति । अथ शिशब्दस्य नपुंकत्वाव्यभिचारादार्थान्नपुंसकस्याश्रयणं तदत्रैव सूत्रे शक्यते वक्तुं, किमुच्यते संज्ञाविधाने त्विति, अथावश्यमयमेव पाठो योज्यस्तदाह: प्रश्लेष: स च धात्वर्थानुवादी, सर्वनामस्थानसंज्ञस्याविधानं सर्वनामस्था नसंज्ञाविधानं तत्रेति, स एवार्थों यं पूर्वमवोचाम, तुशब्दो हेतौ, अपि स्यादिति संभावनायां, यस्मान्नपुंसकादेव शेर्विधानं तस्मात्तत्र शिशब्दे क्रियमाणस्य नियमस्य नपुंसकविषयता संभाव्यतइत्यर्थ: ॥

